

Molnár Dávid¹

Valentin Radecke²

Annyit általában tudunk a rejtélyes Valentin Radeckéről (?–1632), hogy ő volt az erdélyi unitárius egyház egyetlen idegen nemzetiségű püspöke, akinek halála után az egyház úgy határozott, hogy idegen származását soha többé nem kell megválasztani szuperintendensnek.³ Fel is merül a kérdés, hogy eleve miért tették meg őt püspöknek, hiszen még magyarul se tudott szinte semmit.⁴ Hogy ezt megválaszolhassuk, utalnom kell Szamosközy István történeti maradványai közül arra, amelyből megtudjuk, hogy 1603-ban Kolozsvár népe a papok jelenlétében (?) megölt egy szegény jezsuitát, egy másik főpáter fejét pedig nagy gonoszul megvagták.⁵ Az eset miatt a főpásztor Göcs Pálnak is menekülnie kellett Kolozsvárról. Lengyelországban szoros barátságot kötött az őt felkaroló Radeckével, akit Erdélybe való hazatérte után a kolozsvári német unitárius eklézsiának ajánlott.⁶ Ez igen jelentős fordulat volt, amelyet nem magyarázhatok egyszerűen Göcs hálájával, ugyanis Dávid Ferenc perében Fausto Sozzini személyében a lengyel antitrinitáriusok is asszisztáltak, ez pedig sokáig nem kedvezett azoknak,

¹ Molnár Dávid a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története. E tárgyban megjelent jelentősebb publikációi: *Református–unitárius templomviták (1615–1648)*; *Franconius Daniel gyűjteménye: Szövegkiadás; Valentinus Radecius: Apologia (1618)* stb.

² A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

³ Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. köt. Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, kiad. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, térképeket készítette Elekes Tibor. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.). 197.

⁴ Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó: i. m. 393.

⁵ Szilágyi Sándor kiad.: *Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608*. IV. köt. Budapest, 1880, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala (Magyar Történelmi Emlékek). 179.

⁶ Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó: i. m. 178.

akik a lengyel unitáriusok felé akartak nyitni. Radecke Erdélybe hozatalánál még meglepőbb, hogy milyen sokra tudta vinni Kolozsváron. A kezdet kezdetén ugyanis még csak abban játszott fontos szerepet, hogy a Habsburg uralom egy esztendejében a jezsuiták kezére adott és a Bocskai István fejedelemsége alatt visszakapott intézmények életre keljenek. Nem sokkal ezután azonban a kolozsvári szász gyülekezet prédikátorává, majd az erdélyi unitáriusok püspökévé választották. Ezzel pedig egy teljesen új korszak kezdődött, amelyről lehetőségeinkhez képest is keveset tudunk. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában az 1615 és 1626 közötti időszakból ránk maradt archiváliákat, amelyek mindegyike egy-egy Radeckének írt levél, ez idáig nem tárták fel a kutatók. Ezek alapján terjedelmesebb tanulmányom második részében Radecke püspökké választásától (1615) plébánossá választásáig (1622) tekintem át a jelentős életpályát.

2. rész

Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig (1615–1622)

Radecke és a református támadás (1615–1620)

Dolgozatom első részében Radecke püspökké választását Bethlen Gábor ismeretlen konfirmacionálisa alapján egy évvel korábbra datáltam, mint a szakirodalom. Ebben az oklevélben a fejedelem, aki előtt Radecke „*kedves vala az ő deákságáért*”,⁷ nem 1616. augusztus 30-a körül, hanem már 1615. december 20-án megerősítette tisztségében az új szuperintendenst.⁸ A megerősítő okirat keltezéséből arra következtethetünk, hogy az előző püspök, Toroczkai Máté 1615. novemberénél később nem halhatott meg.⁹ Márpedig ha Toroczkai november végén, december elején már biztos halott volt, akkor a fejedelem öccse, Bethlen István nem épp a legegyszerűsebb módon időzítve, pontosan a haláleset utáni fe-

⁷ Bálint József (bev. és az időrendi áttekintést összeállította) – Pataki József (a forrásokat vál. és jegyz.): *Kolozsvári emlékiratok 1603–1720*. Bukarest, 1990, Kriterion, 154.

⁸ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt.) RegA II/10.

⁹ Általában az elhunyt püspök temetésére összehívott papok választanak püspököt, és legalább egy hónap még, mire a fejedelem megerősíti a jelöltet. Ez alapján Toroczkai nem halhatott meg 1615. november elejénél később.

jetlenségben kérte fel a „zöldfülü”¹⁰ unitárius iskolaigazgatót, Csanádi Pált, hogy értelmezze a *Biblia* egy igen kényes pontját.¹¹ Éppen ezért úgy vélem, aki Bethlen István unitáriusokkal szembeni szimpátiáját azon a címen hangsúlyozza, hogy munkáját Csanádi az ő nevének feltüntetésével írta meg, felszínesen ítél.¹² Bethlen felkérése ugyanis tökéletesen illik azok közé a céltudatos intézkedések közé, amelyeket eredetileg a kolozsvári reformátusok érdekében hoztak, ám megszárdították az unitáriusok (köztük Radecke és Csanádi) munkakedvét is. Az új püspök is igen serényen látott munkához. Szentmártoni Bodó Bálintnak, a tordai iskola igazgatójának lakodalma után¹³ annyi feladatot rótt az első általa összehívott zsinatra, hogy a kitűzött krisztológiai téma megvitatása – ami már önmagában is a református-unitárius ellentétek kiéleződésére utalt („*Vajon Krisztus amaz egy magasságos Isten, mennynek, földnek teremtője-e?*”¹⁴) – nem is kerülhetett sorra.¹⁵

¹⁰ Ha társát nem gyilkolták volna meg, bizonyára még iskolaigazgatói hivatalát sem vihette volna egyedül. Vö. Pap Balázs: *Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról. Csanádi Pál: Pöröly*. Keresztény Magvető 108. évf. (2002) 197.

¹¹ Mivel Csanádi a hasonló terjedelmű *Pörölyt* két hét alatt „*kommendálta*”, magyarázata megírására november végén, december elején kérhették fel, hiszen a kézíraton lévő dátum december 28-a. Vö. Pap: i. m. 199. Itt jegyezném meg azt is, hogy Túri Tamás már korábban utalt arra, hogy Bethlen István nem lehetett egy toleránsabb egyházpolitika letéteményese. Vö. Túri Tamás: *Bethlen István és Csanádi Pál*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013). 25.

¹² Csanádi érveit Enyedi György *Explicationes* című munkájának vonatkozó fejezetéből merítette, amiből egyből kitűnhetett a reformátusok számára, hogy tényleges ellenfelük a későbbiekben Enyedi lesz. Vö. Túri Tamás: *Bethlen István és Csanádi Pál*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013) 25. E tanulmányában Túri Tamás arra következtetett, hogy Bethlen István nem lehetett egy toleránsabb egyházpolitika letéteményese. Szerinte Csanádi *Magyarázatának* címében inkább taktikai megfontolásból szerepelhet Bethlen István neve az unitárius református dogmatikai harcok közepette.

¹³ Szentmártoni Bodó Bálintnak van egy latin levele a Kolozs Megyei Levéltárban 1616. február 14-ről Radeckéhez intézve, melyben jelentvén, hogy másnap, február 15-én veszi feleségül Sarctoris Gáspár Anna leányát, lakodalomba hívja a püspököt. Kolozs Megyei Levéltár 556 Unitárius egyháztörténeti iratok/Colectia istoria unitarienilor 1616–1869. Vö. Benczédi Gergely: *A tordai unitárius algymnasium igazgatói 1576–1888*. Keresztény Magvető 24. évf. (1889). 14.

¹⁴ Kénosi Tőzsér: i. m. 486.

¹⁵ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In Jankovics József et al. (szerk.): „*Nem súlyed az emberiség*”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, 2007, MTA Irodalomtudományi Intézet, 433. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf. Utolsó letöltés: 2014. november 20. Megegyezik ezzel Keserű Bálint véleménye: Bálint Keserű: Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtliche

Elhalasztását talán annak kell betudnunk, hogy egy hónappal a Székelykeresztúron tartott zsinat előtt, 1616. szeptember 2-án Bükfalvi Nagy Imre¹⁶ levélben közölte püspökével,¹⁷ hogy a háromszéki unitáriusok ellenfeleik önkényuralmára és erőszakos „*exakciókra*” panaszkodnak.¹⁸ Egybevág ezzel az a Bod Péter által idézett dokumentum is, amelyből kiderül, hogy Háromszéken a református püspök bizonyítványa nélkül Márkosfalvi Jakab, az árkosi unitárius egyház papja (1614) már Keserűi Dajka János keménykezű fellépése előtt sem lehetett pástora a saját, egyértelműen unitárius többségű gyülekezetének.¹⁹ Hogy emiatt üresedett-e meg az eklézsia, azt nem tudom, azt viszont igen, hogy Bükfalvi Nagy „*panaszosan nyögő testvérei iránti együttérzésből*” váltotta korábbi lakóhelyét Árkosra.²⁰ Úgy vélem, a háromszéki gyülekezetek problémája jóval

relevante Werke aus der Zeit 1597–1636). In Balázs Mihály, Keserű Gizella (edited by): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries*. Budapest, 2000, Balassi („Studia Humanitatis”, Publications of the Centre for Renaissance Research 11). 111.

¹⁶ Bükfalvi Nagyról lásd: Balázs Mihály: Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dési komplánációig. In Balázs Mihály: *Felekezetieség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2006, Balassi (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8.), 55–57.

¹⁷ Bükfalvi Nagy szeptember 2-a előtt két levelet is kapott Radeckétől (egyrészt egy Balázsfalvára, másrészt egy Árkosra írottat). Az egyikben a püspök „*az isteni igazság tiszta tanúságtételével*” az árkosi egyházat védte, a másikban pedig részint panaszkodott Bükfalvi Nagy íróvesszejének hanyagságára, részint arra sarkallta őt, hogy teljesítse az igaz barát és becsületes testvér kötelességét. Bükfalvi Nagy szabadkozott, hogy amikor még Balázsfalván élt, nem sokkal Radecke levelének megérkezése után odajött Lascovius Miklós, akivel tizenkét teljes napig az Árkosra való utazás előkészítésébe „*süppedt*”, s ezekben a napokban egy levélhordó sem ajánlkozott, ezért nem tudott felelni püspöke levelére. Radecke Árkosra kapott levelét Bükfalvi Nagy egyébként megmutatta egy bizonyos Benkő Jánosnak, aki elfoglaltsága miatt nem írhatott a püspöknek. Radeckét Bükfalvi Nagy arra kérte, hogy a nevében üdvözlje Broser Pétert, Csanádi Pált, Szentmarjai Mártont és Lisznyai Gyárfást, Radecke feleségét és „*lelkesekeit*”, azaz, gyermekeit. Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. MUEKvGyLt. Lengyel Unitárius Egyház Levéltára (LUEL.) 86. Benkő Jánosról: Demény Lajos bev., jegyz.: *Székely Oklevéltár*. IV. köt. Kolozsvár, 1998, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 410. Demény Lajos bev., jegyz.: *Székely Oklevéltár*. V. köt. Kolozsvár, 1999, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 68.

¹⁸ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

¹⁹ Molnár Lehel: *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt*. Keresztény Magvető 119. évf. (2012). 248.

²⁰ Nem akarom kétségbe vonni Bükfalvi Nagy elhivatottságát, mégsem tudom figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy kolozsi adóssága is szerepet játszhatott Háromszékre való áttelepedésében. Erre most nem fogok részletesen kitérni, mindössze annyit jegyeznek meg, hogy Bükfalvi Nagy még 1619-ben is arra kérte Radeckét, hogy kolozsi

égetőbb volt az unitárius zsinat számára, mint annak megvitatása, hogy Jézus teremtet-e a földet.

Bükfalvi Nagy egyébként nem teljesen ismeretlen az irodalomtörténészek előtt. Egy latin nyelvű epigramma az ő szerzeményeként szerepel a Toroczka Máté összeállította kátéban, s Balázs Mihály épp ez alapján datálja vissza az 1632-ben megjelentetett katekizmust a 16. század utolsó évtizedeire.²¹ Bükfalvi Nagyrol a Dávid Ferenc elleni per időszakából van utoljára „adatunk”²²

De mit is tudunk valójában Bükfalvi Nagy Imréről? Kénosi Tőzsérnél egyszer Dávid Ferenc egyik meghittjeként szerepel,²³ máskor Biandratának titkos megbízottjaként.²⁴ Egyszer pap,²⁵ másszor kétségkívül a hátszegi és a dévai egyházkör esperese.²⁶ Egyszer semmi biztos tudása nincs Kénosi Tőzsérnek arról, hogy ez a Bükfalvi Imre prédikátor vagy iskolai tanár volt-e,²⁷ máskor biztosan állítja, hogy a kolozsvári iskola tanára volt.²⁸ A zavaros életrajzi adatok magyarázata az lehet, hogy Kénosi Tőzsér egy Imre nevű papot és egy bizonyos Imre esperest pusztán keresztnévük alapján azonosított Bükfalvi Naggyal. Néhány azonos névvel aláírt, ismeretlen levél szerencsére szolgált néhány új adalékot. Ezekből értesülhetünk arról, hogy Bükfalvi Nagy 1616 előtt (nem tudni, mennyi ideig) Balázsfalván szolgált.²⁹ Itt Péchi Simonnak is volt birtoka, ami azért fontos, mert Bükfalvi Nagy 1619-ben úgy járulhatott a szombatos kancellár elé, hogy már korábról ismerte őt.³⁰ Szorosabb szálak fűzték a kolozsvári unitárius eklzsia prédikátoraihoz és az óvári iskola igazgatójához is.³¹ „Igen kellemes kö-

ügyében kegyeskedjen őt állhatatosan támogatni (Vö. LUEL. 88.). Talán ezzel függött össze az is, hogy 1620-ban Bükfalvi Nagy elhatározta, Kolozsvárra megy püspökéhez (Vö. Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. január 23. LUEL. 87.).

²¹ Balázs: i. m. 55.

²² Uo. 55.

²³ Kénosi Tőzsér János-Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I. köt. Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.). 390.

²⁴ Uo. 281.

²⁵ Uo. 281.

²⁶ Kénosi Tőzsér: II. köt. i. m. 289.

²⁷ Kénosi Tőzsér: I. köt. i. m. 390.

²⁸ Uo. 556.

²⁹ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

³⁰ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

³¹ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86. Erről lásd a 16. lánjegyzetet.

zösségeket és cimboraságtok befészkelte magát a lelkembe” – írja.³² Szinte bizonyos tehát, hogy együtt lakhatott velük vagy legalábbis meglehetősen közel hozzájuk, amit alátámasztani látszik az is, hogy Kolozson közben adósságokba verte magát.³³ Talán ez is közrejátszott abban, hogy lakóhelyét 1616-ban Balázsfalváról Árkosra váltotta.³⁴

Az, hogy épp ezt az egyházközséget szemelte ki, nem lehet véletlen, tudniillik Árkos „geopolitikai” szempontból nagy fontosságú lehetett. Körülötte területnek el ugyanis azok a háromszéki gyülekezetek, amelyek egyértelműen unitárius többségűek voltak. Okfejtésemet azzal támasztom alá, hogy Bükfalvi Nagy célzott szeptember 2-i levelében egy bizonyos tervre,³⁵ amely egy másik, későbbi levele alapján³⁶ aligha lehetett más, mint hogy az unitárius többségű egyházközségeket „ki akarták szakítani” a háromszéki reformátusok és unitáriusok sajátos szimbiózisából. Ezt ekkor még bizonyára csak úgy képzeltek el, hogy egyre inkább unitárius fennhatóság alá helyezik saját eklézsiákat. A levél ennek módját nem fejt ki, de rekonstruálható, hogyan akarták ezt kivitelezni. Először is meg kellett erősíteniük az unitárius híveket hitükben, azután pedig valahogy el kellett érniük, hogy az unitárius felekezet csakugyan a saját püspökétől és esperesétől függjön, ne pedig a reformátusokétól – ahogy ezt Bethlen Gábor 1614-es privilégiumlevelének elméletileg szavatolnia is kellett volna.³⁷ Hipotézisemet alátámasztani látszik a levél több helye is. Például az, amelyből kitűnik, hogy Radecke egy ma már lappangó levelében „az isteni igazság tiszta tanúságtételével” védte az árkosi egyházat, vagy az, ahol Bükfalvi Nagy értesíti Radeckét, hogy a hallgatók az Árkos körül fekvő községekből is „odarepülnek” hozzá, vetélytársai pedig háborognak, midőn látják, hogy az igazság útját szétterjesztve elegyengeti.³⁸ Bükfalvi Nagy egyházszerzői tevékenységét tovább árnyalja az is, hogy az új források alapján egyértelműen vele lehet azonosítani azt az árkosi papot, aki a sepsiszéki falvak és városok népének megjelentette később Keserői Dajka messterkedését, s aki kioktatta az ittenieket, hogy a Szentírás és apostoli hitvallás értelmében mint feleljenek a református püspöknek.³⁹

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

³⁷ Molnár: i. m. 247.

³⁸ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

³⁹ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 395.

Tulajdonképp ez fel is veti a kérdést, hogy mi lehetett Háromszéken „*az igazság útja*”. Balázs Mihály állapította meg, hogy Bükfalvi Nagy epigrammája nem beszél azokról az antitrinitáriusokról, akik nem Palaeologus tanítását követték.⁴⁰ Az epigramma jelentőségét „*az igazság útjának*” tisztázásában Hevesi Andrea kutatásai is igazolják, aki megfigyelte, hogy a Bölöni-kódex szövegeinek nagy többsége adorantista, azaz nem palaeologusi, hanem sociniánus szövegváltozatot hoz.⁴¹ Vagyis imádják bennük és segítségül hívják Krisztust, ami a vers szerzője számára elképzelhetetlen volt. Márpedig ebből arra lehet következtetni, hogy talán Háromszéken is irányzatok együtteseként kell elképzelnünk az unitarizmust. El kell ismernem azonban, hogy adatok híján csak találgatni tudok. Az is lehet, hogy a Bölöni-kódex másolója „atipikus” háromszéki unitárius volt. Amíg új forrásokot nem tárnak fel, minden attól függ, hogy hány Bükfalvi Nagy létezett, s ha esetleg kettő, akkor a Dávid-kortárs Bükfalvi szerezte-e az epigrammát, vagy az, aki a leveleket írta, s aki 1620 körül veszik el szemeink elől.⁴² Mindennek azért van jelentősége, mert (az egyik) Bükfalvi Nagy tudományban sokkal nagyobbaknak nevezte az ittenieket,⁴³ akik kétségkívül nem siettek volna oda hozzá az Árkos körül fekvő falvakból, ha nem tudták volna elfogadni álláspontját. Márpedig ha ez az álláspont azonos volt az epigramma szerzőjének nézetével, akkor minden bizonnyal a nonadorantizmusnak kellett jelentenie a vezető áramlatot Háromszéken, s erre vonatkozott Keserői Dajka vádja is, amikor blaszfémiával gyanúsította meg három évvel később Bükfalvi Nagyot. Roppant izgalmas azonban Hevesi Andreának az a feltevése is, amely szerint a háromszéki nem nonadorantista unitarizmus a reformátusok és az unitáriusok sajátos szimbiózisára vezethető vissza.⁴⁴

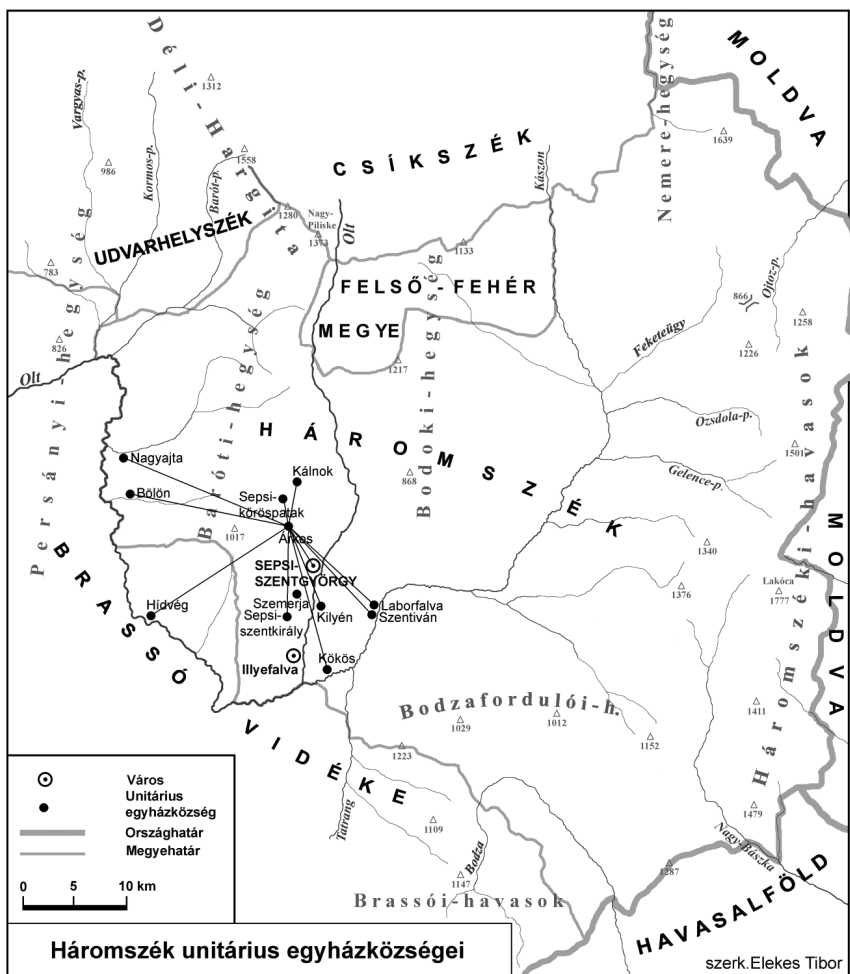
⁴⁰ Balázs: i. m. 57.

⁴¹ Hevesi Andrea: Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*. Közlés előtt. Köszönöm a tanárnőnek a kéziratot.

⁴² Ha nem veszne el szemeink elől 1620 körül, akkor egyértelmű lenne, hogy két Bükfalvi Nagy volt, egyelőre azonban épp emiatt nem tudok feltételezésekbe bocsátkozni.

⁴³ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

⁴⁴ Hevesi: i. m.

1. ábra. Árkos „geopolitikai” helyzete (Elekes Tibor térképéből készítettem)

A két felekezet egy politikai egységben belüli együttélésére izgalmas példa a bágyoni eklézsia is, amely akkor kerülhetett Radecke figyelmének középpontjába, amikor 1617. február 8-án Kövenden az ő jelenlétében vizsgálták át egyik lelkésze, Réthi János hagyatékát.⁴⁵ Járai János aranyosszéki esperes⁴⁶ Radeckéhez

⁴⁵ Kénosi Tőzsér: II. köt. i. m. 363. Vö. Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 51.

⁴⁶ Járai János az alsójárai eklézsiaiból származott és Kolozsvárt a nagyobbik iskolában volt segédtanító magyar részről. 1597-ben ment Torockóra papnak. Az 1617–1618-as

írt, eddig ismeretlen leveléből derül fény arra, hogy Bágyonban a háromságosok ugyanúgy magánháznál kezdtek összegyűlni istentiszteletre,⁴⁷ mint két évtizeddel korábban Kolozsváron.⁴⁸ Amíg azonban a civitas primáriában maguk a református fejedelmek szereztek hitsorsosaiknak vallásgyakorlati egyenjogúságot, addig Bágyonban egy Nagy Ferenc nevű nemes egymaga próbálkozott ezzel. Fel is bolygatta néhány jövevényel a gyülekezetet,⁴⁹ amely nem kerülhette el kapcsolatait az olyan településekkel, ahol reformátusok, római katolikusok és görögkeletiek laktak.⁵⁰ Kétségkívül ilyen volt a legközelebbi falu, Kercsed is, ahonnan Nagy Ferenc „*zsoldjába fogadta*” a kávinista pásztor,⁵¹ hogy prédikáljon a házában.⁵² Járai Árkosi Miklós pappal⁵³ társulva állhatatosan kérte Nagy Ferencet, hogy hagyjon fel szándékával, Nagy Ferenc azonban azt válaszolta, hogy ő senki kedvéért ezt nem teheti meg.⁵⁴ Járai ezért a nemes Thoroczkaikhoz ment, akikkel Ferencet sógorság kötötte össze, hogy kérje meg őket, lépjenek közbe sógoruknál. Nem találván otthonukban a Thoroczkaikat, a várfalvi papra, Némái Jánosra⁵⁵ bízta e feladatot.⁵⁶ Hogy Némái végrehajthatta-e a dolgot, nem derül ki Járai leveléből. Ő úgy vélte, hogy Nagy Ferenc törekvése napok alatt kitombolja magát, ugyanis az egyik hétköznap, midőn a kercsedi pásztor Ferenc házában prédikált, hallgatója, kettőt kivéve, nem volt, mert egyeseket vasárnapi prédiká-

években esperes volt. Van Radeckének egy 1618-ban kelt, hozzá intézett zsinati meghívólevele. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 338, 344, 354, 486–487.

⁴⁷ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁴⁸ Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházköztség a 17. században. In Dáné Tibor Kálmán et al. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Kolozsvár, 2001, Erdélyi Erdélyi Múzeum-Egyesület–Magyar Közművelődési Egyesület, 92.

⁴⁹ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵⁰ Vö. Kiss András: Az erdélyi vallásszabadság Aranyösszék mindennapjaiban a 17. század második felében. *Korunk* 3. évf. (2013). 88.

⁵¹ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵² Uo.

⁵³ Árkosi Miklós 1628-ban várfalvi pap volt. Ugyanebben az évben, amikor a konzisztori széket teljes létszámra kellett kiegészíteni (ezt egyébként Radecke elnöklete alatt ülték), a tordai esperessel együtt őt hívták be. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 338, 368, 493.

⁵⁴ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵⁵ Némái János 1613-ban, Báthory Gábor idejében volt pap Várfalván. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 367–368.

⁵⁶ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

ciójától fogva a község megfosztott a bortól,⁵⁷ más jöttmenteket pedig ő maga közösített ki.⁵⁸ Komplikálja a szálakat, hogy Nagy Ferenc megharagudott egy bizonyos Bágyoni Miklósrá⁵⁹ is.⁶⁰ Ez a Bágyoni Miklós annyira sem tűrte el a trinitáriusokat, mint Járai, s Nagy Ferenc be is vádolta őt néhány csípős megjegyzése miatt, amelyeket a háromságosok hite és ugyanezen hit követői ellen mondott.⁶¹ Kiss András forrásai azt tanúsítják, hogy az aranyosszéki népi kreativitás a „háromságos” szóból megalkotta a háromszákos kifejezést, Bágyoni viszont mással is megsérthette Nagy Ferencet.⁶² Az egyházi fegyelem eme meglazulása miatt határozta el Járai, hogy május utolsó napján ünnepélyesen meglátogatja a bágyoni eklézsiát, és vizsgálatot rendel el Bágyoni Miklós ügyében, ha Radecke (egy mára már lappangó) leveléből meg nem érti, hogy püspöke vizitálni akar a sajátos társadalmi és vallási összetételű Aranyosszéken.⁶³ Nem tudni, hogy megtörtént-e az aranyosszéki vizitáció, azonban Radecke május 27-én a Bágyontól nem messze fekvő Tordát tűzte ki az 1617-es zsinat helyszínéül: „minden gon-

⁵⁷ „*Alios eni[m] auditores suos die Domini superiore a concione pagus quosdam mulctavit vino...*” – olvashatjuk a levélben, ezt azonban többek segítségével sem sikerült megértenem. A mulctavit jelentése lehet „büntetett” vagy „megfosztott”, ám mindkét esetben ablativus áll mellette (inopiae vagy instrumenti). Komplikálja a helyzetet, hogy a „*borral büntetni*” kifejezésen akár érthetem azt is, hogy leittatták a reformátusokat, de azt is, hogy büntetésképp bort kellett beszolgáltatniuk az unitárius többségű községnek. Végül a „*megfoszt*” kifejezés mellett döntöttem, ugyanis egy másik, korabeli archiváliából arra következtettem, hogy amíg egy községben a vallási többség nem kötött egyezséget a kisebbséggel, addig a minoritásnak elméletileg nem (feltétlen) volt szabad italt mérnie. MUEKvGyLt. RegA [114] R. 2.

⁵⁸ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵⁹ Talán azonos vele az a Bágyoni Miklós, ki 1639. március 8-án házát, szőlőjét, s mindent, amit saját pénzén Haranglábban vásárolt volt, az odavaló templom építésére hagyta. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 387. Ez valószínűleg ugyanaz lehetett, akiről 1624-ben azt beszélték, hogy untalan kérte a köznép jelenlétében, hogy nehogy eltávozásra kényszerítsék, mert mind életkorát mind tekintélyét és társadalmi rangját tekintve előrébb való egy bizonyos Mihály úrnál. Azt is mondta, hogy ha a község meg is egyezett volna Mihály úrral arról, hogy alkalmazzák, meg akarja őt azt nézni, hogy ki dobja ki őt Várfalváról. Meg volt győződve ugyanis, hogy nem kell Kutyalvára mennie: „*Kutyák tépjék szét a testemet, ha én Kutyalvára megyek.*” Vö. Balászfalvi György levele Radeckéhez, Várfalva, 1624. március 19. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

⁶⁰ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁶¹ Uo.

⁶² Kiss: i. m. 89.

⁶³ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

dunkkal és igyekezetünkkel azon legyünk, nehogy azt [tudniillik általában az egyházat] a tévelygések tövise vagy a bűnök burjánja elnyomja”.⁶⁴

A tordai zsinat anyaga csaknem teljesen elkallódott, s feladatai egyikére csupán az utal, hogy 1618. január 28-án a kolozsvári konzisztóriumban fölvetődött az a kérdés, vajon a püspöknek van-e joga arra, hogy a zsinat által pörös ügyben hozott ítéleteket kiadja.⁶⁵ A határozat megfogalmazásából úgy tűnik, mintha egy ártatlan fél kárt szenvedett volna amiatt, hogy Radecke egy ilyen ítéletet a bűnös fél számára kiszolgáltatót.

Az 1618-as év más, súlyosabb megpróbáltatásokat is hozott az unitárius egyházra. Október 14. napján ugyanis, amikor az erdélyi országgyűlés már tíz napja Kolozsváron ülésezett, azt a vádat emelték az unitáriusok ellen, hogy azok inkább ragaszkodván a török, mint a keresztény valláshoz, akadályt gördítenek Jézus megismerésének útjába.⁶⁶ Erre Radecke (annak dacára, hogy már püspök volt!) az erdélyországi unitario-apostolica ekléziák plébánosaként másnap már egy apológiát nyújtott be Bethlen Gábor fejedelemhez azok ellen, akik azt állították, hogy az unitárius török vallás.⁶⁷ Ezt az iratot máshol már elemeztem,⁶⁸ ezért most nem térnék ki rá részletesen, csupán annyit jegyeznek meg, hogy az *Apologia* nem érte el hatását, legalábbis nem Háromszéken, ahol a generális vizitációra érkező református püspök török hitűnek nevezte az unitáriusokat.⁶⁹

Keserűi Dajka e „*megcirkáltatásáról*” és a háromszéki helyzetről szintén az a Bükfalvi Nagy Imre adott felvilágosítást Radeckének 1619. július 1-jén, akit a dolgozat elején már bemutattam.⁷⁰ Leveléből püspöke megtudhatta, hogy a kálvinisták „*szuperattendense*” bizonyos visszaélések elhárítása ürügyén majdnem

⁶⁴ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 485.

⁶⁵ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 489. „*Határozat: Noha a pörös felek kötelessége vigyázni, s magától a zsinattól kérni a meghozott ítélet kiadását, mégis ha az a fél, amelyet ártatlannak ítélték és fölmentettek valamiképpen, vagy valamely véletlen folytán a kikérést elmulasztotta, akkor a püspöknek legyen jogában azon ártatlan fél számára a zsinati ítéletet kiadni, míg a másik fél számára azonban egyáltalán nem, mert amiképpen az ártatlan fél valami kárt szenvedhet abból, ha a kihirdetett ítéletet előmutatni semmiképpen nem tudja, azonképpen a másik fél a kiadott ítélettel visszaélhet.*” Vö. Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 56.

⁶⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. 2. köt. Budapest, 1904, Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület. 70.

⁶⁷ Uo. 70.

⁶⁸ Molnár Dávid: Valentinus Radecius: *Apologia* (1618). Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013). 39–60.

⁶⁹ Molnár: i. m. 269.

⁷⁰ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

három hetet fordított arra, hogy Háromszéken idestova bolyongjon.⁷¹ Izgalmas kérdés, hogy milyen „visszaélések” szolgáltak ürügyül a reformátusoknak. Vajon nem az aranyosszéki vizitáció vagy Bükfalvi Nagy három éve zajló egyházszervező tevékenysége idézte-e elő Keserői Dajka keménykezű fellépését? Felettből érdekes, hogy Bükfalvi Nagy a vádaskodás és szigor ellenére tulajdonképp az unitáriusok számára előnyösnek értékelte a generális vizitációt, hiszen az szerinte következetes elkülönítést hozott létre köztük és a trinitáriusok között, ami immár alapul szolgálhatott a területi kiszakadáshoz is, vagy az ő megfogalmazásában ahhoz, hogy a lekipásztorok vagyonuk feláldozása nélkül átmehessenek az erdélyi unitárius egyházba gyülekezeteikkel együtt.⁷² Ezért is járult a kancellár elé, aki más tanácsot nem nyújthatott neki, minthogy mindezt a hallgatás oltalma alatt tüzetesen vizsgálják meg, s a legközelebb sorra kerülő országgyűlésen esdeklő irattal hívják bizonyosággul az előkelőket és a fejedelemség lakóit, hogy azok oly jogos ügyükben ne hagyják cserben az unitárius többségű gyülekezeteiket a fejedelem előtt.⁷³ Itt feltétlen érintenem kell a levélből kiolvasható adatok közül azt, amely szerint Keserői Dajka Sepsiszékekben több mint tíz olyan községet talált, ahol a lekipásztorok nyilvánvalóan és állhatatosan az unitárius hitet vallották. Ez ugyanis tökéletesen egybevág Molnár Lehel azon későbbi archiváliák alapján levont következtetésével, amely szerint a protestáns Háromszék 70–71 gyülekezetéből Keserői idejében 14 gyülekezetről lehet azt állítani, hogy unitárius volt.⁷⁴ Molnár Lehel felsorolásához még alighanem hozzá kell vennünk Papolcot, amely Bükfalvi Nagy szerint teljes következetességgel fog kitarítani.⁷⁵

Ugyanez a Bükfalvi Nagy 1620 végén már nem tudta tagadni Radecke előtt, hogy időközben őt is hatalmas aggodalom kezdte gyötörni.⁷⁶

⁷¹ Uo.

⁷² Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Vö. Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88. „*ut iam in sede saltem Sepsi ultra decem pagos cu[m] ministris, apertos et constantes n[ost]rae religionis f[rat]res diligenter examinatos et s[e]c[un]du[m] fide[m] Deo debitam quaesitos*” Vö. Molnár: i. m. 274.

⁷⁵ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. november 10. LUEL. 85.

⁷⁶ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. november 10. LUEL. 85.

Bükfalvi Nagy úgy látta, Keserői Dajka elérheti Bethlen Gábor fejedelemnél, hogy az összes unitáriust – nemcsak Háromszéken, hanem az egész országban – a maga püspöksége alá utaljon. Körülbelül negyven év telt el azóta, amióta a történelmi Erdély területén lakók közös egyháza szétvált, s létrejött az önálló református és az unitárius egyház. Ez nagyon kis idő, ráadásul ez az egyházszervezeti struktúra azért (is) bomlott fel, mert az unitáriusok hatáskörét korlátozni akarták.⁷⁷ Pusztán ez alapján tehát nem is tűnhetett esélytelennek, hogy a két egyházat ismét egyesítik. A kálvinista államegyházi státus kiépítését tudatosan támogató Bethlen a protestáns egyházak egymáshoz való közelítésével egyébként is szeretett volna létrehozni egy, az ellenreformáció erőivel szembeni védvonalat.⁷⁸ Az unitáriusok szerencséjére viszont más tényezők is voltak (pl. Bethlen esküje, a patrónusi kör stb.), amelyek meggyőződésem szerint keresztelték volna ezt a tervet, ha volt ilyen egyáltalán. A protestáns egyházak egységesítésétől való félelmet csak erősíthette, hogy 1618-ban példátlan módon a református püspök elnökölt az unitárius zsinaton, vagy hogy az unitáriusok helyett ő kereste fel a szombatosokat. Izgalmas kérdés ez, hiszen Radecke egyes egyházkonzolidációs törekvései (énekeskönyv, káté stb.) időben egybeesnek Keserői Dajka generális vizitációjával és annak utóregzéseiével, mint arra Radecke munkáinak bemutatásánál még kitérek. A véletlen műve ez vagy ok-okozati összefüggés van a kettő között? Tudjuk, hogy a nyugtalanság egyik oka az volt, hogy azon az alapon, amelyen Keserői Dajka Háromszéken az unitáriusokat trinitáriusnak nyilvánította, tudniillik, hogy hitet tettek az Atya, a Fiú és a Szentlélek mellett, az egész országban beolvaszthatta volna őket a református egyházba, mivel Bethlen az ő pártjukat fogta.⁷⁹ A másik pedig az, hogy Bükfalvi Nagy 1620 végén úgy hallotta, Keserői Dajka útnak akar indulni hozzájuk.⁸⁰ Ez az aggodalom azonban nemcsak azért volt fontos, mert beigazolódhatott vagy sem, hanem azért is, mert rendkívül kontraproduktívan hathatott, hiszen ha Radecke elhárítólag akart cselekedni, akkor ezt egy olyan elhúzódozó konfesszionalizációjú egyházban, mint az unitárius, csak úgy vihetett véghez, hogy felerősítette nyitott, toleráns egyházpolitikáját, elcsitította a belső vitákat, és megpróbálta közös nevezőre hozni az unitarizmus különböző irányzatait. Ez a szabad lelkesválasztás mellett egy új szempont lehet annak megértéséhez, hogy miért maradhatott fenn az unitarizmus szinte teljes sokszínűsége a század első felében.

⁷⁷ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. *Keresztény Magvető* 115. évf. (2008). 195.

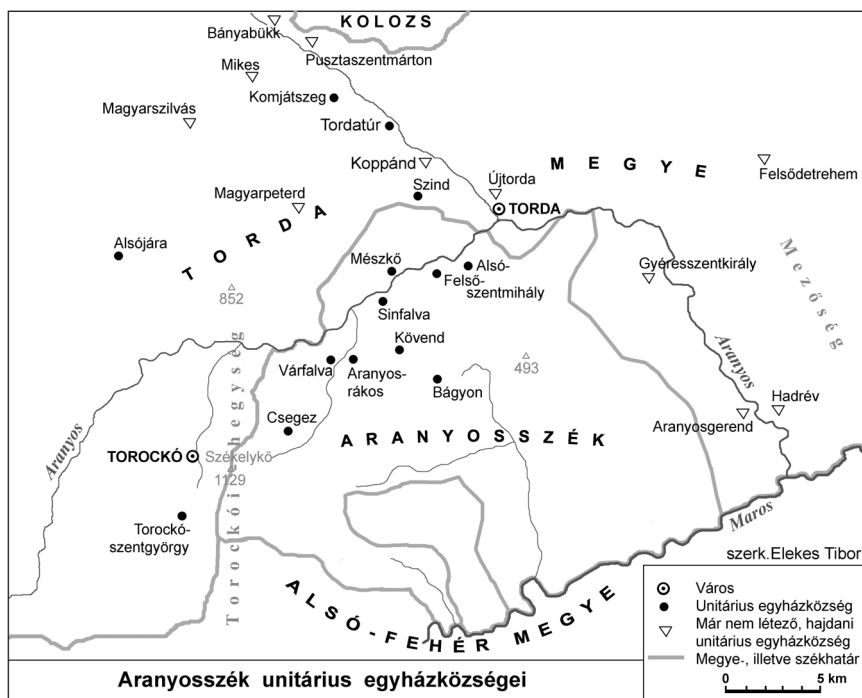
⁷⁸ Molnár: i. m. 246.

⁷⁹ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. november 10. LUEL. 85.

⁸⁰ Uo.

Radecke és a szabad lelkészválasztás (1617–1620)

Ebben az alfejezetben látni fogjuk, hogy Radeckének nemcsak a reformátusok miatt kellett türelmesnek lennie sajátjaival, hanem a lelképásztorok, főként az aranyosszékiek ide-oda helyezése miatt is, ami sok gondot okozhatott neki.⁸¹ Talán épp ezt megunva látta jónak, hogy június hó utolsó napjára Aranyosszékre hirdessen zsinatot: „*hogy úgy ne látszódjék, mintha akár az egyház javáról, akár becsületéről megfélekedtünk volna*”.⁸² Az átírányítások kérdése azért lehet fontos, mert valamennyire sejteti, hogy hogyan éltek a gyakorlatban a gyülekezetek a szabad lelkészválasztás jogaival.

3. ábra. Aranyosszék unitárius egyházközségei (készítette Elekes Tibor)

⁸¹ Például a sinfalviak már 1617-ben határozottan kérték esperesüket, hogy nekik olyan lelképásztort engedjen, aki velük együtt lakik. Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁸² A zsinaton harminckét papot szenteltek föl és elválasztottak egy fölperes nőt alperes férjétől. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 387, 489. Vö. *Consistoriumi protocollum (1606–1693)*. II. köt. 69.

Radecke figyelmét a már említett Járai János hívta fel az aranyosszéki lelkipásztorok mozgolódására, „belső migrációjára” (1619. március 19.). Levelét in medias res azzal kezdte, hogy Várfalván semmit sem ért el.⁸³ Itt ugyanis Némái János, akit ő már 1617-ben a csegezi eklézsiának ajánlott,⁸⁴ kilátásba helyezte azt, hogy a csegeziek helyett inkább az adámosiakhoz megy a velük kötött megállapodás értelmében, egyelőre mégis sok és változatos teendői akadályozzák, hogy oda menjen.⁸⁵ Talán kedvezőbb feltételeket várt a csegeziektől. A várfalviak, akiknél épp szolgált, egyébként könnyen bocsátották volna el Némait, csak egy másik lelkészt kellett volna ajánlani nekik, az egy Illir Györgyöt⁸⁶ kivéve.⁸⁷ Ezzel egyidejűleg a csegeziek, akik Némait vagy Várfalvi Tamást⁸⁸ szerették volna papjukul megnyerni,⁸⁹ az aranyosrákosiakkal együtt majdnem egyhangúlag mondták ki a templomban, hogy ők semmiképpen sem akarják Illir Györgynek a meghívást felajánlani. Illir ugyanis – bár ez Járai előtt ismeretlen – társalkodásaiban, különösen fizetése behajtásában zsémbes természetű.⁹⁰ Eközben Járaihoz érkezett Csombordi Bálint⁹¹ is, aki azt kérte tőle, hogy róla is gondoskodjon, mert Torockószentgyörgyön ugyan felajánlotta szolgálatát, mégsem volt meghívása eddig az egyháztól.⁹² Ám nemcsak ő, hanem az alsójárai egyházközség is veszedelemben forgott, a gyülekezet nagyobb és kiválóbb része ugyanis el akarta kül-

⁸³ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83. Az archiváliából arra is fény derül, hogy a levél előzményének egy olyan, ma már lappangó parancsot kell tekintenünk, amellyel Radecke szabályozni próbálta az aranyosszéki papok mozgását.

⁸⁴ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁸⁵ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁸⁶ A konzisztórium tagja, Radecke többek között vele dolgozta ki 1626-ban a *Disciplina Ecclesiasticát*. Háromszéki vagy fehérvári esperes lehetett. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 197, 391, 466, 469, 496.

⁸⁷ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁸⁸ 1629-ben a főjegyzőkönyv 3. levelén torockói (?), s mindjárt a rákövetkező 1630. év június 2-án a tordai zsinat irataiban egy másik városkabeli, székelykeresztúri papnak mondják. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 344, 460. Vö. Protocollum generale consistorium. 1629. évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 3, 5.

⁸⁹ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84. Némait is kérték Járaitól.

⁹⁰ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁹¹ Egyházi tisztet vitt az unitáriusoknál, 1641-ben aranyosszéki pap. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 374, 513.

⁹² Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

deni a legradikálisabbak közé tartozó Hány Miklóst⁹³, és Szentmiklósi Mátét⁹⁴ akarták meghívni.⁹⁵ De Hány nehezen vagy sehogy sem akart elmenni: „*éppen a lelkipásztorok közül majdnem mindegyik úgy véli, hogy nem az Úr Jézusé, hanem saját magáé az egyháza, és amikor a végüket járják, mintha örökségük lenne, tovább ragaszkodnak hozzá*”.⁹⁶ Hány egyébként is maga volt az egyszemélyes ellenállás, nem is maradt fenn olyan forrás róla, amely nem arról szól, hogy mennyire engedetlen. Visszakanyarodva a levélre, ebből fény derül arra is, hogy Pákai Ferenc már régóta határozottan kérte Járait, hogy őt ajánlja Csegezre, amikor azonban Járai látta, hogy Némái mennyire illik a csegeziekhez, akik lekötelezték volna magukat neki, nem volt kedve ahhoz, hogy beszélni kezdjen velük Pákai meghívásáról. A csegeziek ragaszkodását egyébként mi sem támasztja alá jobban, mint az, hogy a végül hozzájuk került Némái egyik levelét még 1621-ben is Csegezről vitték Tholdalagi Jánoshoz, Doboka megye főispánjához Nagyiklódra, így biztosak lehetünk abban, hogy Radecke csak ekkor rendelte őt a Tholdalagiak birtokára, s addig Csegezen volt prédikátor.⁹⁷ Némái viszont nem ment el Nagyiklódra, s azzal mentette magát, hogy Tholdalagi nem kereste őt a maga idején, s ezért Szentmártonba⁹⁸ költözött.⁹⁹ Nem zárnam ki azt a lehetőséget sem, hogy az a Bálint pap, akit Radecke ugyanekkor Nagyiklódról egy másik helyre

⁹³ 1641-ben az ádamosi zsinaton többször is felmerült az úrvacsorát elmulasztó papok megbüntetésének kérdése, végül az a határozat született, hogy miként Hány Miklóst büntették, úgy kell eljárni minden esetben. Kovács Sándor: Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. In Gábor Csilla et al (szerk.): *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban, Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Kolozsvár, 2013, Egyetemi Műhely Kiadó-Bolyai Társaság, 225.

⁹⁴ Van Radeckének egy 1617-ban kelt, hozzá intézett zsinati meghívólevele. Ekkor Küküllő köri esperes, a konzisztórium tagja volt, Radecke többek között vele dolgozta ki 1626-ban a *Disciplina Ecclesiasticát*. Hogy házasságügyekben a papi szék teljes lehessen, 1627. november 7-étől Kolozsváron élt. A Hunyadi Demeter-féle jegyzőkönyv Maros kör esperesének mondja az 1626 és 1636 közötti időből. Úgy látszik, 1643-ig élt. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 192, 197, 391, 463, 467, 486, 496.

⁹⁵ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Benczédi Gergely: *Tholdalagi János levele Radeckzy Bálint püspökhöz 1621. máj. 18.* Keresztény Magvető 22. évf. (1987). 388–390. Eredetije: MUEKvGyLt. RegB LVI/13. Tholdalagi János 1621. május 18-án levélben közölte Radeckével, hogy a hozzájuk rendelt prédikátor nem jött el.

⁹⁸ Köszönöm Molnár Lehelnek a helynevek azonosításában nyújtott segítségét. Szentmárton esetében több ilyen nevű hely szóba jöhet.

⁹⁹ Uo. 389.

„ordinált”, s akinek Tholdalagi megmutatta Némai választ,¹⁰⁰ Csombordi Bálint volt.

Az áthelyezések terhétől Radecke nem lélegezhetett fel sokáig, mert bár Szentmártoni Bodó János Kolozsvárt 1619. július 18-án az azon hónap 23-án Lónán¹⁰¹ tartandó lakodalmára hívta meg őt,¹⁰² fél évvel később, 1620. január 23-án egy bizonyos Dálnoki Gáspár Bükfalvi Nagy Imre által kérte, hogy kegyeskedjen gondoskodni egy alkalmas helyről, ahol az isteni szó szolgálatát elláthatja, ugyanis sokak irigységénél fogva eltávolították egyházi hivatalából.¹⁰³ Dálnokiról semmit sem tudok, a levélből csupán arra derül fény, hogy őt is ugyanúgy alaptalanul (?) blaszfémiával vádolták Tasnádi Veres Mihály református szuperintendens idején,¹⁰⁴ mint akkori védelmezőjét, Bükfalvi Nagyot 1619-ben Keserői Dajka.¹⁰⁵ Ezekben az esetekben, ha a vád bebizonyosodott, a korszak egyik legsúlyosabb büntetésével, az Ószövetségből áthagyományozódott megkövezéssel sújtották volna őket (mint 1638-ban a Krisztusnak egy kiadós kapálást felajánló Thoroczkai Jánost),¹⁰⁶ ez azonban nem következett be egyik esetben sem. Radecke alighanem át is helyezte Dálnokit, s a Küküllő megyében lévő Ádámos községbe 1620. június 28-ára zsinatot hirdetett.¹⁰⁷ Körülbelül ezzel egyidejűleg fejeződtek be Enyedi György 16. századbéli unitárius püspök *Explicationes* című könyvének nyomtatási munkálatai (1619. július), amellyel szinte párhuzamosan Radecke megkezdte saját zsengei megjelentetését.

Radecke irodalmi tevékenysége

Az Explicationes

Tóth Kálmán kutatásaiból tudjuk, hogy az *Explicationes* kinyomtatásában és a kálvinista fejedelem engedélyének utólagos megszerzésében Radecke jelentős

¹⁰⁰ Uo. 389.

¹⁰¹ A név alapján lehetne Kendilóna, Magyarlóna és Aranyoslóna is, Kovács Sándor szerint minden bizonnyal ez utóbbiról lehet szó. Megjegyzését köszönöm.

¹⁰² Szentmártoni Bodó János levele Radeckéhez, Kolozsvár, 1619. július 18. MUEKvGyLt. RegB LVI/7. Vö. Benczédi Gergely: A tordai unitárius..., i. m. 15.

¹⁰³ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. január 23. LUEL. 87. Bükfalvi Nagy november 10-én is átküldött egy levelet Járai Sámuel által Radeckének. Ez lappang.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88. Bükfalvi Nagy Dálnokit a zsinat színe előtt oltalmazta a lécfalvi birtokon.

¹⁰⁶ Kiss: i. m. 66.

¹⁰⁷ Kénosi Tőzsér: II. köt. i. m. 490.

szerepet játszott.¹⁰⁸ Már 1614-ben kinyomtatott a könyvből néhány ívet Rakówbán,¹⁰⁹ 1619. augusztus 3-án pedig többedmagával kelt útra, hogy a kiadványt, amelynek belső egyházi cenzúráját 1617. január végén kilenc papjával maga végezte el,¹¹⁰ bemutassák a fejedelemnek.¹¹¹ Bethlen ekkor hihetőleg azt a választ adta neki, hogy végleges döntését a munka átnézetése után adja meg.¹¹² Ezzel magyarázható, hogy a püspök néhány nap múlva hazatért Fehérvárról,¹¹³ hogy aztán a kedvezőtlen döntés Kolozsváron érje utol április 27-e körül.¹¹⁴ Ennek eredményeként Radeckét május 13-án a kancellárhoz küldték, s a következő napon visszatért ugyan, de május 15-én már újból úton volt Radnót felé, bizonyára Péchihez, akinek májusi közbelépése megmentette e kiadványt,¹¹⁵ amelynek költségeire Radecke még 1622-ben is gyűjtetett Székelyföldön.¹¹⁶

Radecke énekeskönyve (1620)

Egy másik nyomtatvány, Radecke saját szerzeménye, a *Geistliche Gesänge* (GG) című énekeskönyv (RMNy 1225/1) szintén 1620-ban jelent meg. Ennek előszavában Radecke más véleményekkel szemben az egyházi ének fontosságát védelmezte a Bibliára hivatkozva.¹¹⁷ Szegedi Edit állapította meg, hogy a GG a

¹⁰⁸ Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák (Fejezet a Heltai nyomda történetéből). In Bodor András et al. (szerk.): *Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok, 1.), 596.

¹⁰⁹ Uo. 589. Mielőtt a kolozsvári vezetők a szélesebb tömegek számára is érthető magyar nyelven való új kiadás mellett döntöttek, Ötvös főbíró a Heltai-nyomda helyreállítással kapcsolatos elképzelését feltárta Radecke előtt is. Uo. 589, 591.

¹¹⁰ Uo. 593.

¹¹¹ Tóth K.: i. m. 597. Vö. Számadáskönyvek 15/a. csomó, XI. köteg, p. 215.

¹¹² Uo. 597.

¹¹³ Uo. 597.

¹¹⁴ Uo. 598.

¹¹⁵ Uo. 598.

¹¹⁶ Úgy látszik, ez a magyar kiadás az atyafiak adakozásából begyűlt költségen jelent meg. Ezt támasztja alá az a konzisztórium-i jegyzőkönyv, melyet 1622. március 14-én vettek föl, s melynek 79. levelén a következő szavak olvashatók: „*quae ex protocollo Colosvarini consistorii numero 33. attuli.*” A főtisztelendő püspök és kolozsvári pap, „*Radécius Bálint előttünk, Johann Broser, Sammariai Márton és Lisznyai Gerzson a mondott eklézsia papjai előtt számot adott arról a pénzről, melyet Udvarhelyszék nemeseitől gyűjtöttek össze azon célból, hogy Enyedi György könyvét magyar nyelven adják ki.*” Vö. Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 79.

¹¹⁷ Borsa Gedeon et al.: *Régi magyarországi nyomtatványok*. 2. köt. Budapest, 1983, Akadémiai. 310.

püspök egyházkonszolidációs törekvéseibe illeszthető,¹¹⁸ s hogy annak két éneke erdélyi eredetű.¹¹⁹ Ezek olyan szerzőktől származnak, akik gyökeresen eltérő teológiát hirdettek. Amíg Johann Sommer az antitrinitárius mozgalom nonadorantista irányzatának olyan kezdeményezője és ideológusa volt, aki kétségbe vonta a lélek halhatatlanságát és a feltámadást is,¹²⁰ addig Georg Deidrich azt tanította, hogy csecsemőkeresztesnél és esketésnél a „pápista” szokásokat kell divatba hozni.¹²¹ Ezen alighanem Krisztus isteni tiszteletét kell értenünk, ami egy nonadorantista számára kimerítette a bálványimádás, azaz a pápizmus fogalmát. Az egy könyvön belüli megjelenésnek azonban semmilyen eszmetörténeti izgalma nincs, ugyanis épp e két ének nem érint krisztológiai kérdéseket.

A GG-vel Szegedi Edit kivételével nem foglalkozott még érdemben a szakirodalom, az ő véleményét azonban nem tudom minden részletében osztani. Így például azon megállapítását sem, amely szerint énekeskönyvében Radecke minden hitbéli kijelentést egy olyan antitrinitarizmushoz igazított, amelyet minimális konszenzus jellemez.¹²² Szegedi Edit ezen feltevését arra vezethetjük vissza, hogy a GG-t (nem lévén kutatási területe) nem vetette össze a száz eklézsia legrégibbi graduáljával (Ms. U. 1042), s az úrvacsorai énekek vélt (valamint a kereszteslési valós)¹²³ hiányából arra következtetett, hogy Radecke adiaphorává minősítette a coena dominicát is. Hipotézise érdekében Szegedi Editnek el kellett fogadnia azt az anomáliát, hogy Radecke mindkét szertartásról úgynevezett „formát” írt,¹²⁴ s ezt az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy szerinte a püspök 1626-ban visszaállította a szentségek használatát.

Cáfolatom kiindulópontjául egy érdekesebb szöveghelyet szemeltem ki. Eddig még ugyanis senkinek sem ötlött a szemébe, hogy amíg az énekeskönyv elő-

¹¹⁸ Szegedi Edit: *Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása*. Keresztény Magvető 117. évf. (2011). 290.

¹¹⁹ Uo. 292.

¹²⁰ Pirnát Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához. In Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klanczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, József Attila Tudományegyetem (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.), 179–187. Sommer énekéről: Antal Pirnát: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961, Akadémiai. 50–52.

¹²¹ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 190. Vö. Consistoriumi protocollum (1587–1606). I. köt. 254.

¹²² Szegedi: i. m. 295.

¹²³ Kereszteslési énekeket én sem tudtam azonosítani Radecke énekeskönyvében (erről lejjebb). A szertartást a Várfalvi-káté alapján képzelhetjük el.

¹²⁴ Tóth Gy.: i. m. 34.

szavában citált idézetből, amelyet még a modern fordításokban is manipulálnak,¹²⁵ az tűnik ki, hogy az ógyházban Krisztus *tiszteletére* is *dicsőítő* dalokat énekeltek,¹²⁶ addig kútfőjében, Tertullianus *Védőbeszédében*, amelyet Radecke a legpontosabban látszott idézni (tudniillik még a fejezetszámot is feltüntette), egy árva szó sem esik Krisztus *tiszteletéről* és az énekek *dicsőítő* voltáról.¹²⁷ Vagyis a püspök egyértelműen és bevallottan a socinianizmushoz akarta igazítani az énekeket. Még ennél is izgalmasabb azonban, hogy Radecke feltehetően sosem nyúlt vissza az ősforráshoz, ifjabb Plinius 96. leveléhez, amelyből Tertullianus mindezt merítette, hiszen egyébként aligha provokálta volna interpolációival a nonadorantistákat, akik bizonyára nem állták volna meg szó nélkül, ha kiszimatolják, hogy az ősforrásban az istennek hitt Krisztus *tiszteletére* zengedeztek.¹²⁸ A beszűrésok jelentőségének elbagatellizálását az énekek szövegei sem engedik, elég ehhez a kezdősorok mutatóját átolvasnunk. Hogy csak a legekleatásabb példát hozzam, az egyik ének így kezdődik: *Ich ruf zu Dir, Herr Jesu...*¹²⁹ Márpedig amíg az *Isteni dicsírete*kben szinte egyetlenegy ennyire adorantista szöveget ismerek (*Az szentírásbeli jókról*¹³⁰), addig a GG valósággal hemzseg ezektől. Itt viszont szeretném a nálam jóval szakavatottabb Hevesi Andrea kutatásaihoz utalni az olvasókat,¹³¹ s inkább rátérnék arra a kérdésre (nehogy ez bizonyuljon érvelésem

¹²⁵ Amíg Tertullianus *Védőbeszédének* legújabb eredeti nyelvű kiadásban (lásd 126. lábjegyzet!) azt olvassuk, hogy „ad canendum Christo et Deo”, addig Radeckénél azt, hogy „lobgesang Gott un[d] Christo zu ehren gesungen habe[n]”. Vanyó László se az autentikusabbnak tűnő változatot, hanem „ad canendum Christo, ut Deo” verziót propagálja („hajnal előtt gyülekeznek, Krisztust Istenükként énekekkel dicsérik”) ezzel is védelmezve a Szentháromság tanát. Vö.: Tertullianus: *Művei*. szerk. Vanyó László, a fordításokat az eredeti szöveggel egybevetette Nádasdy Alfonz OSB. Budapest, 1986, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója (Ókeresztény Írók 12.). 64.

¹²⁶ Radecius, Valentinus: *Geistliche Gesänge*. Kolozsvár, 1620, Heltai. Aiii.

¹²⁷ Souter, Alexander–Oehler, Franz –Mayor, John E. B. : *Q. Septimi Florentis Tertulliani Apologeticus*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo–New Delhi–Mexico City, 2012, Cambridge University Press. 8.

¹²⁸ Ifjabb Plinius: *Levelek*. ford. Borzsák István et al., az utószót Szepessy Tibor írta. 1966, Magyar Helikon. 532.

¹²⁹ Radecius: i. m. 215–217.

¹³⁰ Stoll Béla–Tarnócz Márton–Varga Imre (s. a. r.): *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. Az unitáriusok költészete*. Budapest, 1967, Akadémiai. 63–65. „Dicsírtessél, Úristen, az magas mennyekben, / Te áldott szent Fiaddal, Krisztussal egyemben...”

¹³¹ Hevesi Andrea: *RMNy 1615. Egy unitárius ima-énekeskönyv töredéke a többi 17. századi unitárius énekeskönyv tükrében*. Keresztény Magvető 119. évf. (2013). 377–390. Hevesi Andrea: Újfalvi Imre: egy protestáns értelmiségi karrier a 16–17. század fordulóján. In Biró Annamária–Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Nagyvárad–Budapest, 2014, Partium Kiadó–Reciti. 31–40.

Achilles-sarkának), hogy miért is hiányoznak az énekeskönyvből az úrvacsorai énekek (a keresztelezésről lejjebb ejtek szót).

Radecke érintett „*formái*” közül, sajnos, csak az úrvacsorára vonatkozó maradt fenn, ebben azonban nemcsak hogy elhatárolódott azoktól, akik úgy vélekedtek, hogy e szertartás csak az apostolokra tartozik, hanem olyan eligazítást is adott a liturgiai részleteket illetően, amelyből mindenki számára nyilvánvalóvá válhat, hogy a kommunió alatt biztosan énekeltek.¹³² Miért nem leljük akkor ezeket az énekeket Radecke könyvében? A válaszom erre igen prózai: tudniillik a GG magánhasználatra szánt énekeskönyv volt. Ezeket pedig egyértelműen megkülönbözteti a gyülekezeti használatra születettektől, ha nem tartalmazznak szertartási énekeket.¹³³ Semmiképp sem akarok az úrvacsora liturgiáját illetően hipotéziseket megfogalmazni, csupán annyit állapítanék meg, hogy a graduál háromszor (karácsony, húsvét, pünkösd) tüntet fel sub communio alatti éneket¹³⁴ (éspedig a *Hilff, Gott, dass mir gelinge...*¹³⁵ és a *Lass uns preisen*¹³⁶ (?) incipitút). Ezek közül az előbbi Radeckénél (más funkcióban) a Szegedi által nagyhetinek nevezett ünnepekörhöz van beosztva.

Ezek után azt is megállapíthatjuk, hogy a graduál alapvetően Radecke javított énekanyagát tartalmazza, amelyet Radnóthi István (ő egyike volt azoknak, akik 1608-ban megszerezték a rakóvi gyülekezettől Radeckét) és Filstich Lőrincz egyháziak beleegyezésével és egyetértésével¹³⁷ a szász kántor, Lorenz Budaker 1622-ben állított össze. Talán ebbe az eseménysorba ágyazhatjuk be Szentmártoni Bodó Jánosnak a dicsőszentmártoni iskola igazgatójának 1618-ban írt dodonai levelét, amelyben közölte Radeckével, hogy hitük egy bizonyos ügyét (talán épp az énekeskönyvét?), rábízta a szász kántorra (Lorenz Budakerre?). Ebben azonban egyáltalán nem lehetünk biztosak. Azt viszont tudjuk, hogy 1620. december 26-ától épp a fellebb említett Radnóthi volt a királybíró, s alig-

¹³² Radecius, Valentinus: *Formula administrandi coenam dominicam [...]*. Kolozsvár, 1638, Heltai. 12. „*Interim vero dum panis hic frangitur & comeditur, adhibentur solennes laudes, gratiarum actiones, hymni, cantiones...*”

¹³³ Az énekek nem feltétlen a tartalmuktól lettek szertartásiak, előfordult, hogy erre csak a para- vagy kontextus utalt.

¹³⁴ Ma az unitáriusok négyszer vesznek úrvacsorát egy évben, a fenn megjelölt időpontokon kívül őszi hálaadáskor. Ez azonban csak 1694 után vált általános ünneppé, mint arra Kovács Sándor felhívta a figyelmemet. Segítségét köszönöm.

¹³⁵ *Graduale oder Geistliche geseng vnd Psalm sampt i[h]ren Antiphonen und hymnen...* A Román Akadémia kolozsvári fiókja, Unitárius Kollégium könyvtára, Ms. U. 1042. 15, 27, 44. Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 12–16.

¹³⁶ Erre a *Graduale* a 27. lapon utal.

¹³⁷ Köszönöm Ötvös Péternek, hogy segédkezet nyújtott a fordításában.

hanem ő is megszólítva érezhette magát a GG december 6-án kelt előszavában.¹³⁸ Ebben ugyanis Radecke (figyelembe véve a 26-i választásokat) anélkül ajánlotta Ötvös Andrásnak¹³⁹ és az idősebb Matthias Rhawnak énekeskönyvét, hogy megnevezte volna őket (csak a fő- és királybíró cím utalt rájuk). Radecke ravasz ötletek kitalálásában megnyilatkozó bölcsességét azonban mi sem érzékelteti jobban, mint az, hogy úgy nyitott vitát a nonadorantistákkal, hogy az énekeket az ő irányukban is javította, ráadásul ezzel egy égető hiányt is pótol.

Amikor Szegedi Edit láthatóvá tette, hogy Radecke hogyan avatkozott be a szövegekbe, az „eredeti”, reformációs anyaggal hasonlította össze az énekeket. Mi mással tudta volna? – tehetnénk fel a kérdést, mégis be kell látnunk, hogy ez az eljárás azt is feltételezi, hogy a két időpont között az énekeken semmit sem változtattak. Fel is merülhet bennünk a kérdés, hogy vajon mit énekeltek a szászok 1620/22 előtt? Előszavában Radecke szó szerint idézte az 1Kor 14,15. versét, amely kontextusa nélkül arra látszik utalni, hogy a szászok csak lélekkel énekeltek, értelemmel (alighanem úgy, hogy a tanítással is egyezték) azonban nem. Beszédes, hogy az egyik Radecke által revideálatlan éneket (csupán néhány ilyen van) már utólag javították ki a graduálban,¹⁴⁰ hiszen ez nemcsak hogy nem cáfolja Radecke vádját, hanem az is kitűnik belőle, hogy milyen nehezen irtották ki az inkarnáció tanát a szövegből. Csak egy versszaknyit idéznék belőle:

Egy 16. századi változat

1622

1622 után, de még ugyanaz a kéz

Der selig Schöpffer aller ding,
/ zog an eines Knechtes leib
gering, / das der das fleisch
durchs fleisch erwürb, / vnd
sein geschöpffe nicht alles
verdürb. [Valamennyi dolog
üdvözítő teremtője egy ki-
csiny szolgál testét vette fel,
hogy hús révén legyen hússá,
és ne minden teremtménye
vessen el]

Der seelig Schöpffer aller
ding / sampt seinem Sohn
als ein Knecht gering. /
Daher das fleisch durch
fleisch erwürb, / un[d] sein
geschöpff nicht alles
verdürb. [Valamennyi do-
log üdvözítő teremtője fia-
val együtt kicsiny szolgál-
ként. Ennélfogva a hús hús
révén lőn, és nem minden
teremtménye veszik el.]

Der Sohn des Schöpffer aller
ding / wird geborn ein knecht
gering. / Daher das fleisch
durch fleisch erwürb, / un[d]
das geschöpff nicht alles
verdürb. [Valemennyi dolog
teremtőjének fia kicsiny szolgál-
ának született. Ennélfogva a
hús hús révén lőn, és nem
minden teremtmény veszik
el.]

¹³⁸ Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. Aii.

¹³⁹ Ötvös András az egyházi vezetők mellett a leglelkesebb mozgatója volt Enyedi könyve kinyomtatásának; az ő házában tartották azokat az összejöveteleket, amelyeken a könyv ügyét tárgyalták, s ő volt az, aki vállalta, hogy előteremti a szükséges pénzt a költségekre. Tóth K.: i. m. 591.

¹⁴⁰ *Graduale*... i. m. 10–11.

10.

Der hat seinen vort die Erlösung bracht vnd ihm ein
 Ewiges Fest a mein ge macht. *Et uocatur*

Antiphona ad Magnificat:

Heil ist uns gebo ren der Herr Jesu Christ der vns
 erlände vnd Erbs ist. Heil auf er den sin der Engel
 sprach darbi mit frey den die Engel gar solchesthet der geacht
 Ich lob ge mein gott lob vnd pries in der Höhe allent
 aleluia. *Et uocatur*

Herrn von sollen loben schon der reinen Magd Marien so
 so recht die liebe Sone leucht vnd an alle welt ende reucht.
Sei ~~der~~ Schöpffer aller ding ~~in dem~~ als ein
 echt gering. Dares das fleisch durch fleischer wub vnd
 chöpff nicht alles veruub.
Gottes gnad vom himel groß ~~in dem~~ künliche. *In seculo*
 got Ein Magdlein trug an heimlich phand. das da Natur ma-

11

vnd bant:

Das süchtig Haus des heilgen hat. gar bald ein Tempel
 ward. Die kein. Man rüret noch erkant. Von go-
 ttes ~~hant~~ man sie schwinge fandt.

Du edle Mutter hat geboren den Gabriel verhet zu wren.
 Den heil Johannis mit springen hegt. Da er noch lag in
 utter leib.

Erlag im Xij mit am nit groß. ~~da er~~ *In factis* *Windlein*
 hof. Es war an kleine Milch am speis. ~~da er~~ *in mat* *verd*
~~in dem~~ *Nach ander jungen kindlein wof.*

Des himels Khör sich fremen drob. Vnd die Engel sing
 me Gott lob. Den armen. Hiren wird vermeldt. der Hirt vnd
 Schöpffer aller welt.

Lob eh. vnd ~~ep~~ *da er* *dir* *geboren* *geboren* *geboren*
 Magd. sin ~~der~~ große gütekeit von non an bis in ewigkeit
 amen.

Hane pro introitu die Nat: S:

Ein kindt geboren in Bethlehem. **Antiphona**
ad psalm: 1. David: **H**err dem du nicht
 mandele. **Vandem:** **H**err gott dich loben wir.
 In glauben all an.

4. ábra. Graduale, 10–11.

(A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára Ms. U. 1042.)

Mindezt a magyar nyelvű énekanyagot illetően is ajánlatos lenne figyelembe venni, ez azonban nem az én feladatom. Ezért a megkezdett gondolatot inkább azzal folytatnám, hogy a graduál több szempontból érdekes lehet a későbbi kutatások számára. Címlapja elé már Kanyaró Ferenc feljegyezte, hogy a végén egy passió és egy Kolozsvár 1655-ös égését sirató ének van. Ebből is látszik, hogy a graduál két részből áll. Egy 1622-es és egy későbbi részből, ahol Valentin Baumgart főpap műveit találjuk. Ez utóbbi részben lelhetjük fel azokat a halotti énekeket is, amelyeket Radecke ugyan kijavított, Budaker viszont nem vett fel a szertartásrendbe. Természetesen ugyanígy hiányoznak a graduálból a GG asztali áldásai, s benne jóval kevesebb a biblikus dicshimnusz, a Miatyánk-változat és a zsolnárpárafrázis is, mint a GG-ben.

Az énekeskönyv függelékeként még néhány imádság következik (a *Früh- und Abendsgebet* és a *Gebet für Wandersleute auf den Straßen zu beten*), amelyeket a következő alfejezetben mutatok be.

Radecke imádságai (1620)

Radecke imádságai azért igazán érdekesek, mert belőlük, illetőleg fordításaikból derül fény arra a tényre, hogy Pirnát Antal kutatásáig a püspök énekeskönyvéről nemigen hallottak a kutatók, s a könyörgéseket sem ebből a nyomtatványból, hanem vagy kéziratból,¹⁴¹ vagy Radecke másik már említett, egyébként posztumusz agendájából, a *Formulából* (1638) ismerték.¹⁴² Tulajdonképp ha ez utóbbi nem maradt volna fenn, ma már be sem tudnánk bizonyítani, hogy a GG appendixében lévő könyörgések Radecke művei. A GG-ben és a *Formulában* lévő imádságokat ma legtöbbször azonosnak is vélik, noha ezt soha senki sem állította. Kénosi Tőzsér egyháztörténetének szerkesztői csupán azt jegyezték meg, hogy a könyörgések közül kettőt magyarra fordított Bartók János.¹⁴³ Bartók azonban – teszem hozzá – maga utalt rá, hogy „deákból” ültette át azokat, nem pedig németből. Azaz: vagy a *Precationes Latinae*ből vagy a *Formulából* fordított. Mivel az előbbi lappang, csak az utóbbival hasonlíthattam össze az imádságokat, s így azt állapíthattam meg, hogy az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése évében (1638) úgy változtattak a könyörgéseken, hogy egyfelől semmiképp se emlékeztessék az egy hónappal korábban szigorú cenzúrárt ígérő Rákóczit arra, hogy Jézus Krisztus szent ismeretének naponként kell gyarapodnia egyházukban, másfelől pedig hogy egy beszúrással bűnbánatot gyakorolhassanak a fejedelem előtt: „A mi bűneinket és álnokságos cselekedetünket, melyeket mindez előtt való életünk folytatásába mind e mai nap[na]k elfolyásába[n] szent törvényed ellen, melyekkel mivelünk jól tevő Istenünk ellen vétettünk, ne legye[n] szent szemeid eleibe, hanem a te irgalmasságotnak sokasága szerint töröld el a mi álnokságainkat, és felejtkezzél el a mi szent törvényed ellen való járásinkról és pártoskodásinkról...”¹⁴⁴ Most csak utalnék arra, hogy a szövegnek egy 19. századi fordítását is megtaláltam Kovács Sándor jóvoltából a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyház-

¹⁴¹ Magyar nyelvű reggeli könyörgéseinek ma már csak incipitjeit ismerjük: 1. Örök, mindenható Úristen... 2. Örök, mindenható igaz Isten... 3. Uralkodó felséges Úristen... Kénosi Tőzsér János: *Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*. Compiled by Ferenc Földesi. Szeged, 1991, Scriptum (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32.). 144.

¹⁴² Radecius: *Formula*... i. m. 119–132.

¹⁴³ Néhai tisztes Radecius Bálint unitárius püspök könyörgési reggel s estve mondandók. Magyarra deákból fordított I. B. Ms. U. 77/B. 107–122.

¹⁴⁴ Bartók: i. m. 119. Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 130. A „pártoskodás” kifejezésből nem következtethetünk belső unitárius vitákra, ugyanis a latinban a „*transgressio*” szó szerepel.

község Levéltárában, s ez, valamint a további összehasonlítások stilisztikai szempontból még bőven tartogatnak meglepetéseket. Mindenesetre úgy vélem, hogy már az eddigiekből is kitűnhet, Radecke 1620-ban, ahogy azt a neki címzett források is sugalmazzák, még mindig a szocinianizmus fokozatos térfoglalásáért imádkozott: „*adjad, hogy a te [és Jézus Krisztus] üdvezítő ismeretének világossága napról-napra inkább-inkább tündököljék, és e földnek határit úgy megvilágosítsa, hogy a te [és Urunk Jézus Krisztus] nagy neved mindenütt mindenektől szenteltesék szentségben és igazságban minden népektől, nemzetségektől és nyelvtől.*”¹⁴⁵

Geistliche Gesänge

O getrewer Gott / dein gnade[n]reiches Wort vnter vns erhalten / damit das Liecht deiner heiligen Warheit / welches du allhie aus deiner besondern Gnaden hast lassen auffgehen / nicht verlesche: sondern der glanz deines heilsame[n] erkentnis / vnd des seligmachenden *erkentnis Christi Jesu deines Sones* von tag zu tag zunehme / *das dein Göttlicher Name / un[d] der name Jesu Christi vnseres Herre[n]* bey vns groß werde: vnnd auch ferner bey alle[n] Völckern von Auffgang der Sonnen biß zu ihrem Nidergang / von Mittag biß zu Mitternacht / werde geheiligt.¹⁴⁶

Formula

Conserva etiam apud nos verbu[m] salutis tuae, ne extingvatur lucerna tuae veritatis, qvam peculiari gratiae tuae munere apud nos accendisti: qvin potius splendor *cognitionis tuae* indies magis effulgens omnes orbis regiones ita ta[n]dem illustret, ut *nomen tuum magnum* sanctificetur & celebretur in puritate & veritate ab omnibus gentibus & populis & lingvis, qvam late mundus patet a solis ortu ad occasum. Nam tibi o praepote[n]s Deus, & filio tuo, que[m] evexisti ad dextera[m] tua[m], debet; gloria & honor nu[n]c & in seculo[m].¹⁴⁷

[Bartók János fordítása:] Tartsd fenn miközöttünk a te üdvezítő esmeretednek beszédét, ne aludjék ki a te igaz esmeretednek világoskodó lámpása, melyet kiváltképpen való könyörületességedből gyújtottál fel miközöttünk, sőt, adjad, hogy a te üdvezítő ismeretednek világossága napról-napra inkább-inkább tündököljék és e földnek határit úgy megvilágosítsa, hogy a te nagy neved mindenütt mindenektől szenteltesék szentségben és igazságban minden népektől, nemzetségektől és nyelvtől. Mert tégedet es illet, ó, mindenek felett való hatalmú Isten és a te sz[ent] fiadat, kit felmagasztaltál jobbad felől az áldás, tisztelet, imádás és felmagasztalás örökkön-örökké.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Bartók: i. m. 113.

¹⁴⁶ Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 282–283.

¹⁴⁷ Radecius: *Formula*... i. m. 125.

¹⁴⁸ Bartók: i. m. 113.

Azaz Radecke (egyházpolitikája) semmivel sem volt nyitottabb vagy zártabb, mint lengyel testvérei(é), hiszen ők is óvni látszottak Radeckét a kapkodástól. 1606-ban kelt levelükben például azt remélték tőle, hogy kolozsvári „elidőzése” visszajuttatja az ottaniakat Krisztushoz, hat évvel később pedig a „*Festina lente!*” (Lassan járj, tovább élsz!) mondást idézgették neki. Ezt magukra nézve is kötelezőnek ismerték el, mert még 1629-ben is, amikor már tizennegyedik éve volt püspök Radecke, még mindig lassankint (és nem tévedés: már az unió kerekein belül!) akarták elérni, hogy eltűnjék az egyházak közötti esetleges dogmai különbözőség.

Radecke katekizmusa (1620)

5. ábra. Catechesis minor (Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. Cim. 1019)

Az előbbi megállapításokat alátámasztja Radecke kátéja (RMNy 1225/2) is, amely az imádságokhoz hasonlóan szintén az énekeskönyvhöz kötve maradt fenn. E nyomtatvánnyal Krista Zach foglalkozott. Ő abból indult ki, hogy az erdélyi gyűjteményekben e könyvecskének ismeretünk mai állása szerint még két eredeti példány található.¹⁴⁹ Az egyiket a nagyszebeni Brukenthal-, a másikat a

¹⁴⁹ Zach, Krista: Ein ignoriertes unitarischer Kinderkatechismus von 1620 aus Klausenburg. Konfessionenbildung in einer multikulturellen Stadt Siebenbürgens. In Wien, Ulrich A., Brandt, Juliane und F. Balogh András (hrsg.): *Radikale Reformation. Die*

kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrizték meg. Mindkettő ugyanott hiányos (7. lap), de egyébként azonosak.¹⁵⁰ Zach nem tudhatott róla, hogy a katekizmusnak van egy teljes kéziratos példánya is (Ms. U. 1459), amely ráadásul még a végén sem csonkult, így a kolozsvári másolatát hiányosan kellett közölnie tanulmánya függelékében. Ennek leírásakor, mivel az énekeskönyv is lutheránus ihletésűnek tűnik,¹⁵¹ megállapította, hogy Radecke a címmel Luther *Kis kátéjára* hivatkozott,¹⁵² abból viszont semmilyen következtetést nem vont le, hogy a katekizmust a 119. zsoltár 9. verse vezeti be. Ezért a kátét Luther művével hasonlította össze, nem pedig az egyetlen fennmaradt 17. század eleji rakóvi catechesis minorral (*Catechesis minor iuventuti religione Christiana imbuendae conscripta*. Raków, 1612), amelynek ugyanez a szentírási hely a mottója, s amelyben ugyanazok kérdések (igaz, másokkal kiegészülve) találhatóak meg. Igennel válaszolhatunk tehát Zach azon kérdésére, hogy felhasznált-e Radecke valamilyen mintát a lengyel gyülekezetből, amelyhez tartozott. Mivel azonban csak ebből a latin nyelvű catechesis minorból maradt ránk példány, a lengyelből és az 1605-ös németből nem,¹⁵³ nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a kolozsvári gyermekkatekizmus teljesen azonos volt az előbb említett korai német változattal, az 1605-ös *Der kleine Katechismus*szal, hiszen annak címe teljes egyezést mutat a kolozsváriéval. Épp ezért Szegedivel szemben osztom Zach azon véleményét, hogy a kolozsvári káté szerzőségének kérdése tisztázatlan,¹⁵⁴ s teszem hozzá: Radecke legfeljebb az 1605-ös rakóvi catechesis minor átdolgozója lehetett (hiszen ha nem így lenne, a rakóvi latin nem hasonlítana az erdélyire). Zach konstataálta azt is, hogy a kolozsvári gyermekkatekizmus csak egy rövid tanítást tartalmaz Krisztus természetéről,¹⁵⁵ az viszont nem ötlöhetett a szemébe, hogy a fennmaradt latin verzióban lévő gondolatok a kolozsvári kátében csak redukált formában találhatók meg. Erre egy eklatáns példa:

Unitarier in Siebenbürgen. Köln-Weimar-Wien, 2013, Böhlau (Studia Transylvanica, Band 44). 193.

¹⁵⁰ Uo. 194, 210.

¹⁵¹ Szegedi: i. m. 290.

¹⁵² Uo. 210, 212.

¹⁵³ Kawecka-Gryczowa, Alodia: *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia.-Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki. Histoire et bibliographie*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 370.

¹⁵⁴ Zach: i. m. 213.

¹⁵⁵ Uo. 211.

Catechesis minor...

[14] *Mik tehát a tízparancsolat parancsolatai, és miket tett hozzá azokhoz Krisztus?*
Az első parancsolat rend szerint ez: [15] „Ne legyenek más isteneid!”

Mit vett hozzá Krisztus ehhez a parancsolathoz?

Először a könyörgésnek bizonyos formáját, hogy azzal imádkozzunk Istenhez.

De mi az?

Amit Máté és Lukács írásba foglalt.

Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved; jöjjön el a te országod; legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen.

[16] *Ezenkívül még mit vett hozzá az Úr Jézus ehhez az első parancsolathoz?*

Hogy az Úr Jézust Istennek ismerjük el, azaz, olyannak, akinek mirajtunk isteni hatalma van, és isteni tisztelettel tiszteljük.

Miből áll Krisztus isteni tisztelete?

Abból, hogy őt isteni imádással illessük, és valamennyi szükségletünkben segítségéért könyörögjünk.

Ezenkívül még mik vonatkoznak Krisztus isteni tiszteletére?

A úrvacsora szertartása, amelyről lejjebb halani fogsz.

*Mi a második parancsolat?*¹⁵⁶

Der kleine Katechismus...

Első parancsolat

Ne legyenek más isteneid!

Ha megkérdezik, mit vett hozzá az Úr Jézus ehhez a parancsolathoz, a válasz:

Először egy bizonyos módot tanított nekünk, amely szerint imádkoznunk kell. Ez tehát így hangzik: Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy; szenteltessék meg a te neved. Jöjjön el a te országod. Legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen. Azután, hogy az Úr Jézust is isteni urunknak ismerjük el, és isteni tisztelettel tiszteljük.

*Második parancsolat*¹⁵⁷

¹⁵⁶ *Catechesis minor iuventuti religione Christiana imbuendae conscripta.* Raków, 1612. 14–16.

¹⁵⁷ *Der kleine Katechismus zur Übung der Kinder in dem christlichen Gottesdienst.* Kolozsvár, 1620, Heltai. f. 5 v-6 r.

Figyelmet érdemel Zach azon megállapítása is, amely szerint a katekizmus hasonlóan tömören fejt ki az úrvacsora unitárius értelmét, a keresztséget azonban nem említi.¹⁵⁸ Ez arra vezethető vissza, hogy amíg a keresztség szükségességének elismerése nyilvánvalóan ellentétes lett volna mind Sozzini, mind Palaeologus nézeteivel,¹⁵⁹ addig az úrvacsora szertartása Krisztus isteni tiszteletére nézve fontos. Mindezek alapján pedig arra következtethetünk, hogy ugyanúgy, mint az énekeskönyv és az imádságok, a káté is az adorantizmus Erdélybe való leplezett becsempészésének egyik eszköze lehetett.

Radecke gyászbeszéde Kornis Judit felett (1621)

Teljesen más mederbe tereli a mondanivalómat Radecke házasságról szóló teológiai értekezése, amelyet egy évvel később, 1621-ben nyomtattak. Ez a *De matrimonio tractatus* (RMNy 1252), amelyet praktikus okokból a tanulmány következő részében a „formákkal” együtt mutatok be. Tagadhatatlan, hogy ennek megírását Milotai Nyilas István agendája is ihlethette, másfelől azonban utalnom kell arra is, hogy Radeckének püspökké választása óta számos házassági, főként válási ügygel kellett vesződnie. A vallási tanítás kiadásának évéből arra is van adat, hogy valaki közvetlenül a püspök előtt tett panaszt házastársára.¹⁶⁰

Radecke mégsem csak „mód nélkül vert feleségekkel” találkozhatott, hiszen ekkor halt meg Péchi Judit is tizenhárom évi házasság után életének huszonnyolcadik évében.¹⁶¹ Halála időpontját illetően a források ellentmondanak egymásnak. Amíg a koporsójánál tartott gyászbeszédéből (RMNy 1253) az tűnik ki, hogy Judit 1621. áprilisában halt meg,¹⁶² addig Bethlen levele alapján 1621. január 19-re datálhatjuk elhunytát.¹⁶³ Dán Róbert ez utóbbi dokumentumból idézte azt a részt, amelyben a fejedelem bevallja, hogy szándékosan titkolta el kancellárja elől a halálhírt, nehogy megzavarja Péchi munkáját, amelyet a hainburgi béke-

¹⁵⁸ Uo. 212.

¹⁵⁹ A latinban a keresztség olyan szertartás, amellyel a zsidóságból és a pogányságból megtért emberek tesznek vallást Krisztusról (*Catechesis...* i. m. 33–34.), így a németben joggal maradnak el az erre vonatkozó kérdések.

¹⁶⁰ Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 78.

¹⁶¹ Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*. Budapest, 1889, Athenaeum. 166.

¹⁶² Radecius, Valentinus: *Illustris Iudithae Kornisiae [...] funebris laudatio*. Kolozsvár, 1621, Heltai. 5.

¹⁶³ Szilágyi Sándor (kiad.): *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. 232.

tárgyalásokon fejtett ki.¹⁶⁴ A gyászbeszédből fény derül arra is, hogy Judit a nehez szülésbe halt bele,¹⁶⁵ s a gyermek, melyet nyolc nappal halála előtt szült, életben maradt.¹⁶⁶ Azt nem tudtam megállapítani, hogy Péchi melyik gyermekéről van szó, mert bár közelebbről ismerjük az első házasságából való négy leányát, és tudjuk, hogy volt egy fia is, akit 18 éves korában ló gázolt el,¹⁶⁷ arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy mikor születtek. Mindenesetre e fiatal Péchi-fiú alsóbb osztályait nyilván apja szenterzsébeti iskolájában végezte.¹⁶⁸ Abból lehet erre következtetni, hogy amikor a fiú gondozása Péchi letartóztatása után nagybátyjára, Kornis Ferencre szállott,¹⁶⁹ Kornis a fiú és a szenterzsébeti iskola igazgatója (Boldogasszonyfalvi Péter) fizetésének rendezése ügyében Radeckét kereste meg (1621. október 9-e előtt). A püspök csak késve válaszolt Kornis levelére, s terhes betegségével mentette magát.¹⁷⁰ Kohn a halottas beszédből arra következtetett, hogy felesége halálakor Péchinek ezen a fiún kívül még egy fia volt, mivel Radecke „*parvos ipsius filios*”-ra utalt,¹⁷¹ az viszont elkerülte figyelmét, hogy a püspök „*már tizedszer anyának*” nevezte Juditot. „*Neked bizony a halál sem homályos nem lehet, Kornis leánya, sem dicstelen, a legelől állónak hitvestársa, sem idő előtti, tizedszer már anya, sem szerencsétlen, óh, te, akit a mennyei királyság örökségére meghívtak! Bizony ha rád nézünk, nincs, amiért halott légy, ezért azt mondjuk inkább, hogy e levetett halandó testből eltávoztál az örökkévaló életre, amelyre igaz és Istennek tetsző életteddel az utat már régóta előkészítetted magadnak, és bemeneteledet megerősítetted. Neked e halandó testedet kivéve semmi sem múlt ki, ezért az azelőtt élt életed most örökkévaló és soha el nem múló boldogsággal tétetett teljessé.*”¹⁷²

Hogy Péchit mindez mennyire sújtotta a porba, azt nem tudjuk, azt azonban igen, hogy a kancellár épp a végtisztesség napján próbálta meg rendezni a Thur-

¹⁶⁴ Dán: i. m. 168–169.

¹⁶⁵ Radecius: *Funebris laudatio*... i. m. 5.

¹⁶⁶ Kohn: i. m. 193.

¹⁶⁷ Uo. 193.

¹⁶⁸ Dán: i. m. 200.

¹⁶⁹ Koncz József: Radeczky Bálint unitárius püspök (1616–1632) levele Kornis Ferenchez, 1624. október 9. *Keresztény Magvető* 26. évf. (1891). 162. Dán Róbert hívta fel a figyelmet a hibás datálásra. Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest, 1987, Akadémiai (Humanizmus és Reformáció, 13). 200.

¹⁷⁰ Koncz: i. m. 162. Arra is van adat, hogy David Riberius tekintélyes konstantinápolyi zsidó orvos gyógyította Radeckét. Dán: i. m. 299.

¹⁷¹ Kohn: i. m. 193.

¹⁷² Radecius: *Funebris laudatio*... i. m. 20.

zóval való nézeteltérését is.¹⁷³ Thurzó és társai azért marasztalták el Péchit, mert az a maga hasznára manipulálta őket, hogy a fejedelemség élére kerülhessen.¹⁷⁴ Ekkor Bethlen még nem gyanakodott kancellárjára, Péchi május elején a fejedelem teljes bizalmát élvezte.¹⁷⁵ Épp ezért ad találgatásokra okot a gyászbeszédet követő *Epicedium* azon helye, ahol Varsolczi M. János, a szerző,¹⁷⁶ Péchit jóval arestáltatása előtt úgy ábrázolja, mint aki „*vállalkozásaitól rövid időre megzavarodott lelkét magányos siralmaira fordítja*”¹⁷⁷. Milyen vállalkozásokra utalt itt a „*caeptum*” kifejezéssel Varsolczi? A traktára? És csak azért kezdődik Balássi Ferenc halálával az *Epicedium*, mert Varsolczi az ő temetésén is részt vett? Vagy célzás? Egyelőre nem lehet megállapítani. Mindenesetre gyászverse teológiai szempontból sem teljesen érdektelen. Tudniillik Varsolczi azt állítja benne, hogy ha felgöngyölíti a régiek becsesebb írott emlékeit, és az egész világból emlékezetébe idézi a sokat emlegetett hősnők mindegyikét erkölceik dicsőségével és szent kegyességre való törekvésükkel együtt, akkor is csak bajosan talál közöttük olyat, aki összehasonlíthatná Kornis Judittal az erkölceit és a szent kegyességre való törekvését, azok ugyanis a természet vezérlete alatt szerették a „*virtust*” és az erkölcsöket, Judit pedig a „*religió*” és az ősök intése által tanulta meg, hogy szemérmes életet éljen, és tisztelje a dolgok alkotóját.¹⁷⁸ Bizonyos értelemben mint-ha a palaeologi altera salusról, a természetvallásról esnék szó itt, amivel kapcsolatban Radecke aligha értett egyet Varsolczival, mivel azonban a szöveg irodalmi, ebben az irányban sem vonnék le messzemenő következtetéseket.

Ezért inkább áttérnék Radecke gyászbeszédére, amely azért sem kevésbé izgalmas, mert a Kornis család, valamint Péchi a világi szónok helyett vont a püspököt reprezentációjuk kifejtésébe, ami azért teremthetett sajátos helyzetet, mert Radeckének – annak ellenére, hogy egyházi állású volt – nem egy Kornis Judit dicséretét is felölelő prédikációt kellett tartania, hanem világi szónoklatot. Ezt a műfajt és egységeit azonban legitimálnia kellett egykori és kortárs ellenségeivel szemben:¹⁷⁹ „*Jól tudom pedig, hallgatók, hogy egykor sem hiányoztak, és ma is vannak olyan emberek, akik bölcs vélekedésükről híresek, s akik tagadják, hogy a*

¹⁷³ Dán: i. m. 170.

¹⁷⁴ Uo. 170.

¹⁷⁵ Uo. 171.

¹⁷⁶ Varsolcziról: Balázs Mihály: *Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013). 5–22.

¹⁷⁷ Iohannes M. Varsolcius: *Epicedium*. Kolozsvár, 1621, Heltai. 28.

¹⁷⁸ Varsolczi: i. m. 29.

¹⁷⁹ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998, Universitas. 177–178.

halottak dicséretében a test javairól, amelyeket megmutatok, meg kell emlékeznünk (a formáról tudniillik, az egészségi állapotról, az erőről, az érzések elevenségéről és még hasonlókról), mert hiszen azok nem állnak hatalmunkban, és közősek lehetnek a szolgálban és szabad származásúakban, földművesben és városiakban, alsórendűben és nemesekben, háziszolgálban és urakban, és végre a gonosz és előkelő emberekben. Sőt, sokkal inkább úgy vélik ugyanezek, hogy a származást, a szülőket, a hazát és a többi dolgot, amelyek a lelken kívülre helyeztetek, hallgatással kell elkerülnünk. De még ha ezek a test javait illetően így is állnak, nem szándékom most felkerekedni ellenük. Ami azonban a szülőket, a származást és a hazát illeti, mindig úgy véltem, hogy a Platónnál lévő Aszpasziának kell engedelmessé válnom, aki Szókratész tanítója volt a szónoklásban, s aki ezen dolgok dicséretét legelsőként követelte meg *funeris laudatióban*: mivel akik derekak, akik bátrak, akik igazak, akik előkelők, azoknak a jelességük legtekintélyesebb részét gyakran annak a törzsnek kell köszönniük, amelyről származtattak.”¹⁸⁰ Már e részletből is kitűnik, hogy laudációjában Radecke Aszpaszia művét követte, s meg is állapíthatjuk, hogy orációja nemcsak hogy ugyanazokból a szerkezeti elemekből áll,¹⁸¹ mint a *Menexenosz*,¹⁸² hanem a transztextualitás is kapcsolatba hozza vele Radecke szövegét. Erre egy példa:

**A kiváló nagyasszonynak, Kornis
Juditnak, tekintetes és nagyságos
szenterzsébeti Péchi Simon, a magyar
király és erdélyi fejedelem belső tanácsosa
és kancellár megsiratott hitvese fölött
tartott halotti beszéd, melyet az ő sírjánál
Szenterzsébeten mondott Radecius
Bálint püspök 1621. március 31-én**

Menexenosz

¹⁸⁰ Radecius: *Oratio funebris...* i. m. 5.

¹⁸¹ Platón: *Menexenosz*. Ford. Kövendi Dénes, fordítását ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta Steiger Kornél. Budapest, 2000, Atlantisz. 45–48

¹⁸² Más lausok is többnyire ugyanezekből az egységekből állnak. Kecskeméti: i. m. 165.

És az athéniaknak bizony, akik férfiú méltósággal holtan elterülve feküdtek, úgy akart kedvezést eszközölni Aszpaszia, aki a szónoklásban mintegy istennő volt, hogy kinyilvánítsák, az attikai föld, amely nekik hazájuk, mind közül elsőként szült embereket. Éspedig azzal az érvel, hogy amiként az asszonymak, az ő tőgye is „tejtől” telt meg szülötte táplálására, s így persze megkülönböztetett attól, aki csak színleléssel csempészett be magának kisdedet. Így az attikai föld mind közül elsőként árasztott termést magából, azaz emberekhez illő eleséget, amelyből azután embereket, tudniillik bölcs és bátor férfiakat nevelt föl.¹⁸³

S nagy bizonyítéka van ennek az állításunknak, hogy ez a föld szülte meg őseinket, akik e hősöknek is atyái voltak. Minden lényben, amelyik szül, megfelelő táplálék van ivadéka számára; ennek alapján derül ki, hogy a nő szülte-e valóban a gyermeket, vagy csak csempészte magának, mert ebben az esetben nem rendelkezik a táplálás forrásával szülötte számára. S épp e tekintetben szolgáltat elégséges bizonyítékot a mi anyaföldünk rá, hogy csakugyan szült embereket: mert abban a korban egyedül és elsőként adta emberi táplálékul a búza és az árpa termését, ami az emberi nem legjobb és legillőbb tápláléka, így valóban ő szülte ezt az élőlényt.¹⁸⁴

Úgy tudom, hogy a szakirodalom eddig még nem tájékoztatott olyan esetről, hogy a retorikai kézikönyvekben megtalálhatók lennének a *Menexenoszra* való utalások, és senki sem hozott olyan példát, hogy a szónok a *Menexenosz* imitációjával alkotta volna meg saját halotti beszédét. Aszpaszia dicséretének egységei (ahogy egyébként más ókori rendszerek is) egyfelől lehetőséget adtak arra, hogy a gyászoló család, amely csak 1625 elejére jutott túl a halálesetek miatti több mint két évtizedes válságán,¹⁸⁵ saját kiválóságának magasztalását hallhassa Radeckétől, másfelől pedig arra, hogy a püspök szinte teljesen a Biblián kívülre szűkítse/szűkíthesse mozgásterét. Hogy ez mennyire függött a szombatos rokonok előzetes döntésétől (akik bizonyára nem akarták, hogy Radecke teológiai eredetű tézisekkel éljen), s mennyire az ő alkalmazkodásától, azt nem tudom, mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a Kornis Judit felett mondott halotti prédikáció nem maradt fenn. Vajon a család nemcsak „*kis beszéd*” tartalmát, hanem a műfaját is szoros befolyás alatt igyekezett tartani? Radeckét ez aligha izgatta. Ő e közszeremplésével befolyását akarta megerősíteni, s annak a Péchinek akart köszönetet mondani (emlékeztetnék rá, hogy Péchi nyújtott tanácsot a háromszékieknek, és ő volt az is, akinek közbelépése megmentette az *Explicationest* stb.), akit így méltatott: „*Péchi Simon a dicséret minden tekintetében elsőrendű*

¹⁸³ Radecius: *Oratio funebris*... i. m. 5–6.

¹⁸⁴ Platón: i. m. 56.

¹⁸⁵ Balogh Judit: *Székelyföldi karrierék. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16. század második felében*. Budapest, 2011, L'Harmattan-Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület. 110.

férfi, most ezen országnak fenséges kancellárja, akit én valamennyi Grácia gyermeke, a műveltség Okeanosza, a bölcsesség kincsháza, a derekasság mintaképe, Erdély díszje, az emberi nem öröme néven szólítok¹⁸⁶. A halotti búcsúztatót, amelyből április 18-a körül készült el a városi tanács számára rendelt 25 példány,¹⁸⁷ Radecke szintén Péchinek ajánlotta, így a beszéd kinyomtatása az ő kívánságára és költségén történhetett: „Mindenesetre semmit sem gondolkodtam e kis beszédem napvilágra hozataláról, tudniillik igen kevésbé ítélem méltónak a napvilágra, közzétettem mégis, hogy lásd, ezután bizony nem a magam ítéletét követtem, hanem azok akarátának engedelmeskedtem, akiknek tekintélye elébe véleményemet semmiféle módon nem helyezhetem.”¹⁸⁸

A gyászbeszédnek ma három példányát vehetjük számba, s ezek közül az egyik teljességére vonatkozó adatok eddig hiányoztak.¹⁸⁹ Ez alighanem arra vezethető vissza, hogy ez az exemplár a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban egy borítékban lappangott, s nem is vehettem volna kézbe, ha Kolumbán Judit könyvtáros nem törekedett volna annyira a megtalálására.¹⁹⁰ A példány a másik kettőhöz hasonlóan szintén csonka, hiányzik a 15. és 16. lapja, továbbá töredékes a 13. és 14. oldala. Remélem, hogy a későbbiekben a három exemplár alapján rekonstruálhatjuk az orációt, s közölhetjük is majd a szövegét, amely nemcsak a Kornis család történetéhez,¹⁹¹ hanem a nemzetkarakterológiához és Radecke nőideáljához¹⁹² is tud adatokat szolgáltatni. Ez utóbbiról tanulmányom harmadik részében azért is fogok még értekezni, mert e szónoklat nemcsak az egyetlen (fennmaradt) unitárius nyomtatott egyházi gyászbeszéd a 16–17. századból, hanem Szikszai Fabricius Balázs halotti beszéde után az első, amely egy nő halálára készült.

¹⁸⁶ Radecius: *Oratio funebris...* i. m. 11.

¹⁸⁷ Tóth K.: i. m. 601.

¹⁸⁸ Radecius: *Oratio funebris...* i. m. 2.

¹⁸⁹ Borsa: i. m. 332.

¹⁹⁰ Köszönöm Kolumbán Juditnak a segítségét.

¹⁹¹ Balogh Judit tanulmánykötete mellett T. Orgona Angelika monográfiája is a Kornisokkal foglalkozik. T. Orgona Angelika: *Unikornisok Tündérországban. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k.-1648)*. Budapest, 2014, L' Harmattan.

¹⁹² A nőkérdésről: Nagy Zsófia Borbála: *Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII-XIX. századi halotti beszédekben*. Irodalomtörténet LXXXII. évf. (2001). 23–41. V. László Zsófia: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest, 2011. Doktori disszertáció gépirata.

Elszört adatok a plébánossá választás előtti időszakból (1621–1622)

Még Kornis Judit temetésének évében vette igénybe Radeckét egy igazán furcsa ügy. Közvetlen a temetés után ugyanis Csanádi Pál orvost, a kolozsvári iskola igazgatóját, akiért Radecke az *Apológiában* is kiállt, Meggyesfalvára vitték Angyalosi János ítélmester súlyos betegségének látására (április 15).¹⁹³ Az Angyalosiak jeles unitáriusok voltak, így nem kizárt, hogy Csanádi hallhatott tőlük a Radnóton működő tanítványa, Rákosi Boldizsár és a Heidelbergből hazatért marosvásárhelyi iskolamester, Bojti Veres Gáspár közötti vitáról is, amelyről talán be is számolt Radeckének, amikor visszatért Kolozsvárra. Ezt persze semmilyen adattal nem tudom alátámasztani, minden esetre egy hónappal azután, hogy Csanádit Angyalosi magához hívta, Radecke valamiért úgy látta jónak (hiszen lassacskán egyébként is zsinatot kellett hirdetnie), hogy épp Radnót városkájába hívja össze a szinódust, s azt jelölte ki feladatául, hogy a Szentháromság problematikáját vitassa meg.¹⁹⁴ Felmerül a kérdés, hogy vajon összefüggésbe hozható-e a meghívó a Rákosi és Bojti Veres közötti vitával. Ha nem, akkor is kijelenthetjük, hogy akik tudtak a disputáról, azok mind a zsinat helyszínét, mind a tárgyat jelképesnek vélhették. Ha pedig igen, akkor a szinódus, ha csak szimbolikusan is, Bethlen művelődéspolitikai tevékenységének egyik eleme, a külföldre küldött diákok iránti ellenszenv kifejeződése volt. Ugyanazon antipátiának a megnyilvánulása, amely szinte ezzel egy időben más szócsovek által „*az academia felől per ludibrium ignominiose szállott*”.¹⁹⁵

Ennél kevésbé izgalmas Járai János azon levele (1621. május 21.), amelyből fény derül arra, hogy Járait felkereste egy bizonyos Szentmihályfalvi Balázs, aki házat vett tíz forintért, s kérte Járait, írna a püspöknek az üzleti ügy szavahihetősége érdekében, hogy az hitelt adjon szavának.¹⁹⁶ Ez egyáltalán nem ritka a kor-

¹⁹³ Herepei János: Csanádi Pál, az unitárius püspök, orvos és egy régi gyökerű temetkezési szokásunk. In: Keszérű Bálint (szerk.): *Művelődési törekvések a század második felében*. Budapest–Szeged, 1971, József Attila Tudományegyetem (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III.), 482.

¹⁹⁴ Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: II. köt. i. m. 491.

¹⁹⁵ Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1621–1629)*. 8. köt. Buda-Pest, 1882. A Magyar Tudományos Akadémiai Történelmi Bizottsága (Monumenta Hungariae Historica), 108.

¹⁹⁶ Járai János levele Radeckéhez, MUEKvGyLt. RegB LVI/12.

ban, Benczédi Gergely szerint azonban ezt az archiváliát nem a tartalma teszi becsessé, hanem az, hogy ez az unitárius név egyik legrégibb okmánya.¹⁹⁷

Szintén kevésbé beszédes adat, hogy 1621. július 2-án Kolozsvárott Radecke és Matthias Rhaw szentpéterei prédikátor emléksorokat írtak Segner Andrásnak (1594–1666),¹⁹⁸ aki később a pozsonyi evangélikus egyház és iskola gondnokaként az evangélikus templom és líceum létrehozásában is fontos szerepet játszott.¹⁹⁹ Radecke ekkor még csak püspök volt, 1622. március 15-én azonban már „[v]álaszták városul [...] plébánusságra, [...] az Paulus Göcs helyébe.”²⁰⁰

Radecke plébánossá választása (1622)

Radecke beiktatását több forrásból ismerjük. A választás legrészletesebb leírásának szövegét Szegedi Edit közölte,²⁰¹ így erre nem térek ki. Mindössze annyit jegyzek meg befejezésképp, hogy az eseményt Radecke testvére, Andrzej Wojdowski felesége már nem élhette meg, ő ugyanis 1621. szeptember 15-én meghalt.²⁰²

Molnár Dávid a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története.

¹⁹⁷ Benczédi Gergely: *Járay János levele Radetzky Bálint püspökhöz*. Keresztény Magvető 19. évf. (1984). 350. A lécfalvi tábori országgyűlésen fordul elő legelőször az unitárius név.

¹⁹⁸ Szelestei N. László: *Két emlékkönyv – Rimay János ismeretlen bejegyzéseivel*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86. évf. (1982). 659. Szintén Rhaw-val írt be valamikor 1615 és 1627 között Johannes Gerbich ma már elveszett albumába. W. W. Schnabel: *Internationales Verzeichnis von Stammbüchern und Stammbuchfragmenten in öffentlichen und privaten Sammlungen*. 1998/2015. <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/recherche/stammbucheintraeger.shtml?file=stammbucheintraeger&logik=&suchort=&suchbegriff=gerbich&hits=30&start=90>. Utolsó letöltés: 2014. november 20.

¹⁹⁹ Uo. 657.

²⁰⁰ Bálint: i. m. 153.

²⁰¹ Uo. 287–289.

²⁰² Zeltner, Gustav Georg: *Historia crypto-socinismi Altorfinae quondam academiae infesti arcana ex documentis maximam partem msstis ita adornata vt cvm historiae illorum hominum illustranda tum dogmatibus in univrsvm refellendis inservire possit. Accessit praeter alia Valentini Smalcii Diarivm vitae ex avtographo*. Lipcse, 1744., apvd Jo. Frid. Gleditschvm. 1217.